

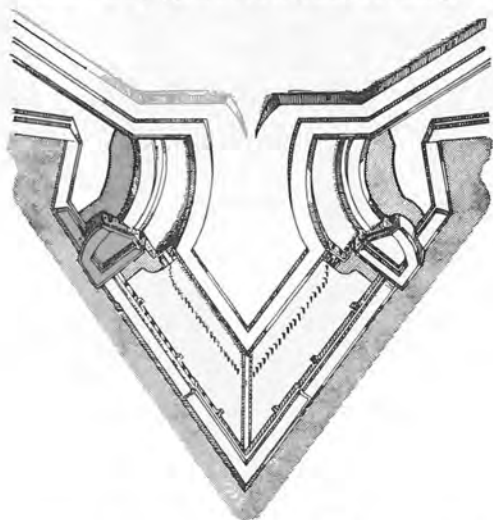
JAARBOEK 1978

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

JAARBOEK 1978

waarin opgenomen jaarverslag

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

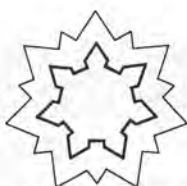

Z.K.H. DE PRINS DER NEDERLANDEN

Beschermheer van de
Stichting Menno van Coehoorn

1949-1979

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De Stichting, genoemd naar Menno Baron van Coehoorn (1641-1704),

Nederlands grote vestingbouwmeester, directeur-generaal van fortificatiën onder
Koning-Stadhouder Willem III, stelt zich ten doel:

„de instandhouding te bevorderen van oude buiten militair gebruik gestelde vestingwerken
in Nederland, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten,
zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige
traditiën uit ons nationaal verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst
en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen”.

(Art. 2 der statuten)

Beschermbeer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID DE PRINS DER NEDERLANDEN

Ere-voorzitters - Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud- O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, ere-voorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975,
erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuur lid tot 1978,
erelid 1978

Onderscheiden met „de Coehoornmortier”

1974

DR. J. BELONJE - Alkmaar

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. - Willemstad

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1977

W. F. K. ENGELBRECHT - Breda

DR. IR. H. A. VAN OERLE - Oud Ade

E. D. VAN WIJNGAARDEN - Naarden

1976

J. L. H. A. ANTONI - Amsterdam

MR. P. J. VAN DER MARK - Den Haag

L. J. MORREAU - Maastricht

DR. H. LE PAGE - Antwerpen

IR. CH. C. VAN DER VLIS - Haarlem

J. J. DE WOLF - Bussum

1978

A. H. MOHR - Doorwerth

DR. G. OVERDIEP - Peize

IR. G. A. OVERDIJKINK - (†)

**Z.K.H. PRINS BERNHARD 30 JAAR BESCHERMHEER
VAN DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN
1949-1979**

Met grote dankbaarheid herdenken wij hier het feit, dat, nu alweer dertig jaar geleden, Z.K.H. de Prins der Nederlanden ons de hoge eer aandeed door het Beschermheerschap van de Stichting Menno van Coehoorn op zich te nemen, hetgeen onmiskenbaar een gunstige invloed op de groei en de bloei van de Stichting heeft gehad.

In verschillende gevallen heeft Z.K.H. van zijn belangstelling voor ons werk doen blijken, laatstelijk door het schrijven van een voorwoord voor het boek *Verschanste Schoonheid*.

Moge Z.K.H. nog vele jaren onze Beschermheer blijven.

E.

TER GEDACHTENIS F. L. DIEKERHOFF

Vrijdag 9 februari 1979 is te Geldermalsen op 68-jarige leeftijd ontslapen de Luitenant-Kolonel der Mariniers b.d. Frans Lodewijk Diekerhoff.

De zo sympathieke overledene, tot vlak voor zijn verscheiden nog voorzitter van de Vereniging tot beoefening van de Militaire Historie, welke vereniging hij van de oprichting in 1966 af met volle inzet van zijn persoon heeft geleid, was sedert 1973 tevens correspondent van onze Stichting in het rayon Gelderland III. Voordien had hij reeds een belangrijk aandeel gehad in het op gang brengen van de restauratie van de wallen van Brielle. Nauwelijks één jaar zelf correspondent, organiseerde hij de derde correspondentendag te Buren totdat zijn geschonden gezondheid hem dwong nu en dan verstek te laten gaan.

Bij zijn teraardebestelling, die op 14 februari jl. in het barre winterweer plaats vond, bleek dat de verkeers- en vervoersproblemen niet konden beletten, dat zo vele vrienden gekomen zijn om hem de laatste eer te bewijzen.

Ook onze Stichting gedenkt hem in grote dankbaarheid.

ALGEMENE INLEIDING

Het verslagjaar 1978 overziende, kan onze stichting in vele opzichten – we zeiden het reeds in onze nieuwjaarsbrief – zeer tevreden zijn.

Het is een groot voorrecht wanneer men in deze tijd zijn taak kan verrichten zonder al te veel geldelijke zorgen. Dit voorrecht dankt onze stichting aan wijlen mevrouw de Girard de Miolet van Coehoorn die, nú vijf jaar geleden, is overleden en die onze stichting een legaat schonk. Wij gedenken haar in respect.

Dat onze doelstellingen hetzij in cultuurhistorische zin, hetzij ten opzichte van natuurbehoud of beide, velen aanspreken blijkt o.a. uit het zich geregeld aanmelden van sympathiserenden. In onze nieuwjaarsbrief gaven wij daarvan een beeld. Bij ons vijftigjarig jubileum in 1982 moeten wij het getal 1000 hebben overschreden, daar rekenen we op!

Een goede graadmeter is stellig ook het feit dat onze stichting in het hele land in velerlei plannen werd en is betrokken. Dat geldt niet slechts de (nogal voor de hand liggende) restauratie- en/of reconstructieplannen in steden die voormalige verdedigingswerken in hun gebied hebben (of soms ook nauwelijks nog bezitten). Wij hebben ons met de secretaris van de Raad voor de Gemeentefinanciën (c.s.) gebogen over problemen inzake „verbetering verfijning algemene uitkering historische stadskernen” en zijn daaromtrent nog in overleg (zie desbetreffend bericht).

Beplanting of herbeplanting van vestingwerken – hierover stelde de stichting een voorlopig memorandum voor medewerkers en beheerders samen – is een specialistisch onderwerp waarover nogal eens een advies wordt verlangd. Een droevige zaak is, in dit verband, de aantasting van 500 bomen op de wallen van Elburg door iepziekte!

Ook in en rond de academische wereld begint – zo ervaren wij – de interesse voor vestingbouwkundige onderwerpen te ontwaken al is het dan nog niet in die mate als dat in Engeland, waar de Fortress Study Group, eerst enkele jaren geleden – juist in die kring geboren – het geval is.

Ons advies en onze medewerking werd enkele malen verzocht terzake van scripties en publicaties. Een tweetal scripties wordt in dit jaarboek besproken.

Uit een artikel van onze voorzitter in een jubileumuitgave van de „Stichting Vrienden van de Vesting Naarden” blijkt wel hoezeer er een band bestaat tussen onze stichting en de vesting.

Het gevaar van ontmanteling van Naarden (1926) had immers de oprichting van de Stichting Menno van Coehoorn (1932) tot gevolg. In onze gecompliceerd wordende samenleving doet soms gevaar op dáár waar men het niet meer zou verwachten. Waakzaamheid is daarom het parool waarmee het artikel, dat wij overnemen, eindigt.

Is de berucht geworden spoorlijn naar Almere langs het Naardermeer (dat weliswaar geen enkel vestingbouwkundig aspect heeft maar dat ons als mede-natuurbewakers wel degelijk ter harte gaat) niet een zeer actueel voorbeeld? Wij weten dat op dit moment de minister in overleg met o.a. Weesp aan een minder schadelijk ontwerp doet werken, dat binnenkort aan het parlement wordt voorgelegd. Wij wensen de verantwoordelijken veel inzicht en wijsheid toe, maar constateren intussen dat – zonder luide protesten van vele zijden – het onherroepelijke vonnis zou zijn geveld.

Wat Naarden betreft werd bijgedragen aan beleidsplannen m.b.t. het toekomstige beheer, gebruik enz. van de gerestaureerde vestingwerken.

Een (althans voorlopig) goede afloop kreeg het „gevecht” om het fort bij Rijnauwen. De minister-president, wiens voorganger als een Salomon te hulp was geroepen om in de warwinkel van tegenstrijdige belangen een uitspraak te doen, besloot het fort de bestemming „natuurgebied” te verlenen. Maar daarmee is de gemeente Bunnik waarin het fort ligt nog niet klaar! Het stemt tot voldoening dat ook de zienswijze van onze Stichting inzake bestemming en beheer wordt gevraagd.

Er zijn evenwel nog tal van andere belangrijke verdedigingswerken in gevaar juist door het ontbreken van een (goede) bestemming en bijgevolg van onderhoud. Als voorbeeld noemen we Pannerden, voor welk fort Domeinen een gegadigde zoekt in de overheidssector (Staatsbosbeheer?).

Grote gevaren schuilen nog steeds in de richtlijnen waarmee de Dienst der Domeinen heeft te werken (of althans werkt) door toepassing van een rendementsbeginsel ook wanneer het historische verdedigingswerken betreft.

Hoe het een mooi fort kan vergaan als het in de (commerciële) recreatiesfeer wordt getrokken toont het Fort Prins Frederik bij Ooltgensplaat. Wat zal er gebeuren met Fort Velsen vragen we ons nog steeds bezorgd af.

Mede door bemiddeling van de Nationale Commissie Monumentenbescherming (NCM) werd de wijze van beheren bij Domeinen bij de minister van CRM aan de orde gesteld. We zien verlangend uit naar een opening voor verder overleg teneinde tot een meer bevredigende werkwijze te komen.

Er valt melding te maken van een groeiende en vruchtbare samenwerking met Staatsbosbeheer (SBB) waar begrip aanwezig is voor onze verlangens. Op

enkele voormalige forten werden belangrijke cultuurtechnische werken uitgevoerd (of zijn in uitvoering) mede dienende om taluds, profielen en beplantingen meer in overeenstemming te brengen met de oorspronkelijke toestand.

Door medewerking van CRM/SBB werd ons de uitgave van (wat wij in de wandeling noemen) het „Grebbeboekje” van T. van Blommestein mogelijk gemaakt. Een tweede druk (500 ex.) komt binnenkort van de pers.

Mede met onze steun verschijnt binnenkort L. J. Morreau: „Bolwerk der Nederlanden”.

Met voldoening presenteren wij in dit jaarboek een verhelderend en educatief artikel van drs Ad Littel „Natuurbehoud op Vestingwerken. Het geeft een beeld van zijn bevindingen bij een wetenschappelijk onderzoek door hem verricht in forten in de provincie Utrecht. Het volledige officiële rapport zal binnenkort in druk verschijnen en verkrijgbaar zijn.

Wanneer het begrip „landschapsparken” gestalte krijgt (tot proefgebied in Overijssel is door het Rijk de noordwesthoek van die provincie aangewezen) zal dit mogelijk ook voor onze stichting toekomstige activiteit opleveren indien daarin historische vestingwerken zijn gelegen. „Het Oversticht” te Zwolle is belast met het onderzoek naar cultuurhistorische waarden in het proefgebied.

Een bijzondere gebeurtenis voltrok zich op 14 december in Kampen waar een door de Shell Nederland b.v. uitgegeven „Shell Journaal” van Nederlandse Stadspoorten (opgedragen aan de Stichting Menno van Coehoorn) door president-directeur ir Montijn aan burgemeester Kleemans en aan onze voorzitter werd aangeboden (zie het artikel daarover).

De daartóór in opdracht van de Shell door het fotobureau Thuring in ons bureau gemaakte foto van het dagelijks bestuur (een – U ziet het ze wel aan – niet meer zó jonge club van „harde werkers”) willen wij U niet onthouden! (blz. 112).

Onze voorzitter complimenteerde het gemeentebestuur van Heusden ter gelegenheid van de toekenning van een Europa Nostra onderscheiding voor de spectaculaire prestaties aldaar tot stand gebracht.

In 1978 werden een aantal beleidszaken aangevat:

Een bijstelling van onze *statuten* wordt noodzakelijk geacht en bijgevolg wordt een ontwerp daarvan in 1979 aan het hoofdbestuur voorgelegd en naar wij hopen goedgekeurd.

De ontwikkeling gedurende de laatste 10 jaren brengt mee dat wij b.v. ten aanzien van het onderwerp studie van historische vestingwerken (art. 3 sub 1/art. 2) onze belangstelling reeds lang hebben gericht ook op historische vestingwerken buiten onze landsgrenzen. Onze begunstiger, de heer A. F. Lancker te Breda, heeft een indrukwekkende documentatie samen-

gesteld inzake forten e.d. overal ter wereld (maar meest in voormalige koloniale gebieden) waar Nederlanders deze hebben aangelegd of die onder Nederlands gezag werden gebracht. Een dergelijke kostbare studie mag o.i. niet verloren gaan en dus maakten wij daaromtrent een voorlopige afspraak met de samensteller.

Een beleid voor de inventarisatie en classificatie van monumenten werd uitgestippeld. Dit zal in 1979 en volgende jaren kunnen leiden tot een meer stelselmatige behandeling van deze moeilijke materie en, naar wij hopen, tot een meer geregeld en vruchtbaar overleg met het ministerie van CRM en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Het is duidelijk dat dit alles heeft geleid en zal leiden tot méér werk maar het stemt tot voldoening dat we ook qua mankracht en middelen van een zekere versterking mogen gewagen: ons correspondentencorps en de groep medewerkers van de studiec commissie ondergingen uitbreiding. We beogen het instellen van een „monumenten-adviescommissie” en een „technische commissie” ter ondersteuning van het dagelijks bestuur.

Onze bibliothecaris doet voortreffelijk werk door de invoering van een systeem van registratie en het scheppen van veelzijdige ingangen. De bibliotheek wordt geregeld aangevuld met belangrijke werken, hetzij door aankoop of door schenking (o.a. uit nalatenschappen).

De studiec commissie werkt vooralsnog min of meer in het verborgene maar heeft een ambitieus programma voor de boeg. Men is o.a. bezig met het samenstellen van een standaard lijst van vestingbouwkundige begrippen en termen teneinde op dit gebied eenheid te bereiken.

Belangrijke steun ontleenden en ontlene wij aan de goede samenwerking met partners in NCM-verband, met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Sectie Krijgsgeschiedenis K.L., het Kon. Ned. Wapen- en Legermuseum, het Algemeen Rijksarchief, de R.U. Leiden (in het bijzonder Bodel Nijenhuis), de Koninklijke Bibliotheek e.a. Wij zijn daarvoor zeer erkentelijk.

Er valt eigenlijk nog zoveel te zeggen maar plaatsruimte noopt ons tot beperking. Wij willen niet nalaten onze Zwolse correspondent, de heer A. J. Tempelman dank te zeggen voor de zeer bewerkelijke illustratieve bijdragen aan dit jaarboek dat we ditmaal – in verband met het openingsartikel – een ietwat wapen- en vlaggekundig cachet verleenden.

U zult merken dat dit jaarboek een grotere omvang heeft gekregen dan tevoren. Niettemin zien wij ons telkenmale genoodzaakt sommige bijdragen te laten liggen tot volgend jaar – ook nú weer. Dit kan ook wel eens het gevolg zijn van de wenselijkheid om variatie te betrachten t.a.v. de onderwerpen. Wij vertrouwen op begrip van de zijde van hen die zich de moeite gaven hun

bijdragen aan te bieden. Hetzelfde geldt voor foto's e.d. Niettemin onze dank daarvoor.

Mutaties in de samenstelling van het hoofdbestuur

In ons nieuwjaarsbericht deden wij reeds enkele mededelingen; in onze officiële publicatie – dit jaarboek – menen wij er nogmaals op te moeten terugkomen.

Ofschoon *ir G. A. Overdijkink*, na een „diensttijd” van vele jaren als lid van het hoofdbestuur, wegens gezondheidsredenen als zodanig aftrad in de bestuursvergadering van 1978, waar hem de Coehoornmortier als blijk van erkentelijkheid werd toegekend, willen wij niet voorbijgaan aan het bericht van zijn overlijden, kort nadien. Het vervulde ons met leed en wij gedenken hem met bijzondere sympathie.

Ir H. T. Vink – vertegenwoordigende het Ned. Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV) trad terug. De NIROV wees in zijn plaats *ir R. A. F. Smook* aan als vertegenwoordiger in ons hoofdbestuur.

Burgemeester J. R. Andel vervult thans de zetel die Willemstad toekomt.

Dr G. Overdiep aanvaardde een zetel in ons bestuur.

Onze adjunct-secretaris *mr P. J. van der Mark*, wisselde in het DB van taak. In zijn plaats droegen wij *ing P. L. Mulder* voor, die per 1 mei a.s. de functie van adjunct-secretaris hoopt te aanvaarden.

Nog willen wij melding maken van de toekenning van de Coehoornmortier aan de heren *dr G. Overdiep* en *A. H. Mohr* en van de benoeming van de heer *J. J. de Wolf* tot *erelid* op grond van zijn verdiensten als lid van het HB en DB gedurende een lange reeks van jaren.

Correspondenten

Wij zouden niet voorbij willen gaan aan het aftreden van onze *correspondent voor de provincie Friesland*, *Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande*, die laatstelijk op voortreffelijke wijze de excursie naar Dokkum (op de traditionele tweede zaterdag in juni) organiseerde. Het bestuur betuigde hem zijn welgemeende dank voor de belangenbehartiging gedurende een lange reeks van jaren.

Tot droefenis stemde het bericht van het overlijden van de heer *F. L. Diekerhoff*.

Dank betuigen wij aan onze correspondenten, de leden en medewerkers van de studiegcommissie, de beleggingsadviseurs van onze penningmeester. Zij allen maakten dat het dagelijks bestuur in al zijn geledingen heeft kunnen functioneren. Tenslotte evenzeer dank aan U, begunstigers en donateurs die door Uw sympathie en steun onze taak een voldoening schenkende taak deed zijn!

VERSTERKINGSKUNST IN DE HERALDIEK

door Ir. Ch. C. van der Vlis

In de riddertijd – waarin de Europese heraldiek tot bloei kwam – ging het in de strijd vaak en misschien wel hoofdzakelijk om het bezit van burchten. De *burcht* (wapenteken: veelal een ronde, aan de bovenkant gekanteelde toren – met variaties evenwel) werd als gevolg hiervan nogal eens *wapenfiguur* in de wapens van adellijke geslachten en later, o.a. van steden (Aardenburg, Middelburg).

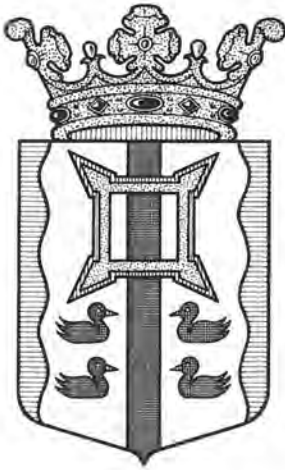
Oorlogen – men denke o.a. aan de Hoekse en Kabeljauwse Twisten en aan de Tachtigjarige oorlog – hadden vaak het karakter van belegeringsoorlogen en *vestingoorlogen*. *Verdedigingswerken* waren dientengevolge van groot gewicht. In de wapenkunde kwam dit tot uiting. Ook stadspoorten, de bouwkundig monumentale onderdelen in de stadswallen – treft men dan ook in tal van gemeentewapens aan, vooral herinnerend aan de weerbaarheid der zelfstandige steden in vroegere eeuwen.

In Rietstaps Handboek der wapenkunde (omgewerkt door C. Pama) worden – als elementen in de belegering en verdediging – ook genoemd: bleiden, stormrammen, palissaden, staketsels, hameien, valdeuren, stormladders, mortieren, bommen enz. Een wapen waarin een poortgebouw met valdeuren voorkomt is dat van Elburg (zie blz. 25).

Waterschap De Veenmarken Dr.

Gevierendeeld; I in zilver een aan de vier hoeken gebastioneerde schans van goud, omboord van azuur en drie elkaar rakende kogels van keel, geplaatst één en twee, omsluitend; II en III geschuimbalkt van zes stukken, tegenhermelijn en zilver; IV in zilver een hoorn van keel, geopend, beslagen en gemond van goud, gesnoerd van azuur; over alles heen een smalle dwarsbalk van azuur. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee parels.

Waterschap Benoorden de Dedemsvaart

In zilver een versmalde paal van sabel, in de onderste schildhelft vergezeld van vier, twee aan twee paalsgewijs geplaatste, toegewende zwemmende eenden van sabel, gebekt van keel; in de bovenste schildhelft, over alles heen, een vierkante, aan alle hoeken gebastioneerde schanswal van goud, omboord van keel. Het schild golvend geflankeerd van azuur en gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen.

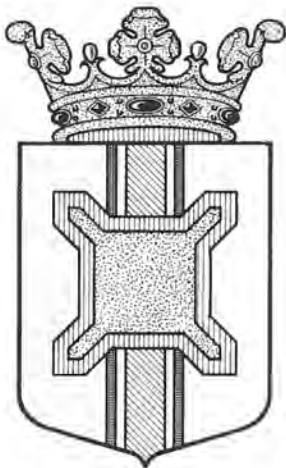
Norg

Linksgeschuind van zilver en sabel; een steigerende hengst van het ene in het andere, in de rechterbovenhoek vergezeld van een op de hoeken gebastioneerde vierkante schans van keel, de hoofdlijnen van het beloop evenwijdig aan de bovenrand, respectievelijk de zijanten van het schild; de binnenplaats van het veld. Het schild gedekt met een gouden kroon en twee paarlen.

Veenschap Emmer-Erscheidenveen

In zilver een versmalde paal van sinopel, ter weerszijden vergezeld van een streep van sabel. Over alles heen een vierkante, aan alle hoeken gebastioneerde schans van goud, omboord van keel. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen.

Schansen, forten en gehele verdedigingsstelsels trof men in ons land tot voor een aantal jaren als wapenfiguur niet aan!

De belangstelling voor vestingwerken is de laatste decennia stijgende. Meer en meer wordt het belang daarvan uit een oogpunt van historie, landschap- en stedenschoon onderkend.

Het gevolg hiervan is, dat ook *schansen* en *vestingwerken* in gestyleerde vorm hun intrede in de Nederlandse heraldiek deden. Wat de gemeentewapens betreft ontstond de mogelijkheid daartoe, toen de gemeenten werden samengevoegd en voor de nieuwe gemeenten wapens moesten worden samengesteld en men zich niet wilde beperken tot de wapenfiguren in de voordien bestaande gemeentewapens.

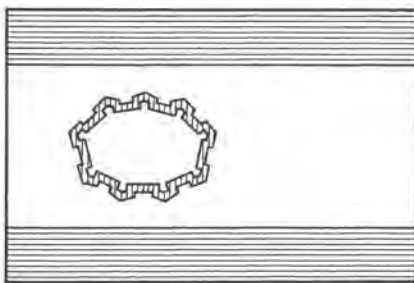
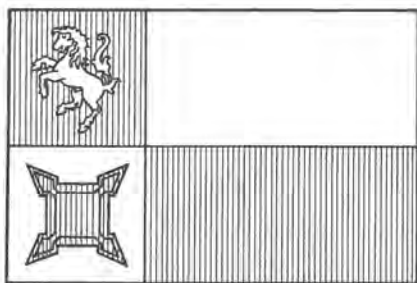
Ook andere overheidslichamen als *waterschappen* en *veenschappen* die werden samengevoegd of die nog geen wapen bezaten, kregen gelegenheid een *schans* (heraldische verzamelnaam voor schansen, forten en vestingwerken) in het wapen op te nemen.

Het is in dit verband interessant als voorbeeld de overwegingen te vermelden, welke t.a.v. het wapen van het nieuwe Waterschap De Veenmarken hebben gegolden:

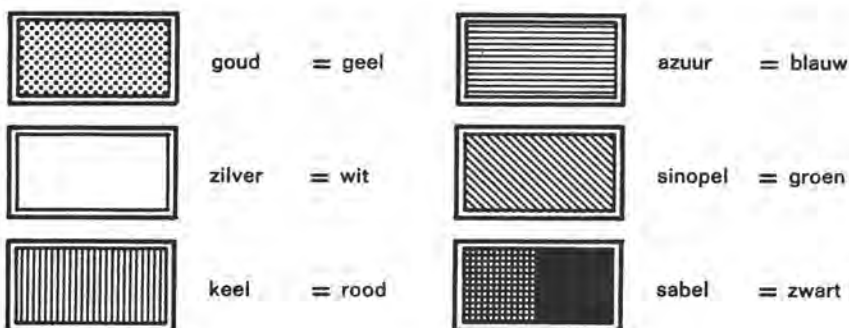
Door de samenvoeging van de waterschappen De Monden en De Runde in het Drentse veengebied tussen Gasselternijveen en Klazienaveen is een nieuw groot waterschap ontstaan, dat de naam 'De Veenmarken' kreeg.

Het wapen moest een geheel nieuw wapen worden en geen combinatie in enigerlei vorm van de wapens der beide opgeheven waterschappen. In het gebied lagen drie schansen, die eertijds het noorden moesten helpen beschermen tegen aanvallen uit het oosten: de *Valtherschans*, de *Emmerschans* en die te *Roswinkel*. Daarvan moest iets in het wapen zijn terug te vinden.⁴⁾

Ook in de *banistiek* (vlaggenkunde) deed 'de schans' haar intrede. (Norg, Winschoten).

Onze erkentelijkheid gaat uit naar onze begunstiger Mr. O. Schutte, secretaris van de Hoge Raad van Adel, die de gegevens welwillend ter beschikking stelde.

Verder maakt de wapenkunde gebruik van 'pelswerken' (bij voorbeeld *hermelijn*). In het daarvoor gebruikte teken moet men zien: zwarte hermelijnstaartjes, geplaatst op een veld van zilver (wit). Als variatie daarop, *tegenhermelijn* = witte hermelijnstaartjes op een zwart veld zoals in een der afgebeelde wapens is te zien (maar . . . in de wapenkunde is van alles mogelijk. (Red.).

*) Het toeval wilde dat wij in contact kwamen met de ontwerper van dit fraaie wapen, Mr. G. A. Bontekoe te Oosterwolde (F), oud-burgemeester van Sleen en vele jaren geleden correspondent voor onze stichting in Drente.

Gevraagd naar zijn overwegingen bij de keuze van de wapenfiguren deelde de heer Bontekoe ons mede:

I

bij de schans is gedacht aan de Valtherschans; de drie kogels dienen om het middenveld op te vullen (n.o.m. bijzonder decoratief)

IV

is een afbeelding van de z.g. 'boerhoorn' die werd gebruikt om de boeren op te roepen voor hulpverlening in geval van nood. Ofschoon dit gebruik aan het uitsterven was is merkwaardigerwijze de boerhoorn in de afgelopen winter op een enkele plaats bij de sneeuwcramp weer gebruikt!

II/III

(Voor de keuze van het tegenhermelijn moesten wij het, tegen onze gissingen in, erg laag bij de grond zoeken:) Het tegenhermelijn deed de ontwerper denken aan het witte wollegras dat in de hoogveengebieden groeit op de zwarte grond: een kwestie van symboliek dus.

FORT PAMPUS – De contrescarp-muur gezien uit de droge gracht; twee koffers terzijde waarvan de ronde rookgaten. (foto's van de auteur)

DE KOFFERS OP FORT PAMPUS

door dr. J. Belonje

Het begrip 'koffer' in de vestingbouw is herkomstig uit het Frans, in welke taal *coffre* in oorsprong een chirurgische term betekende voor een in de zijde besloten holte. De term schijnt het eerst door Menno Baron van Coehoorn toegepast te zijn voor een door hem ontworpen 'soort van gemetselde en gezonkene kaponnière, met een planken zoldering, en door aarde overdekt'.¹ Deze befaamde vestingbouwkundige zag veel prijzenswaardige effecten door de versterkings-methode met gebruikmaking van koffers en hij voegde aan zijn beschrijving toe, dat hij meestal in front daarvan een kort grachtje liet graven, breed tussen 24 en 36 voet, ter meerdere bescherming tegen de aanvallers.² Die nieuwigheden werden ook wel 'coffres à feu' genoemd.

Koffers zijn vanouds meestentijds toegepast in de contrescarp-muren van droge grachten. Maar – tegenstrijdige opvattingen over het nut van deze middelen waren er weldra óók. Een vooral bij de Franse genie ontstane gedachtengang hield namelijk in, dat alle toevoegingen, bestaande uit gecreneleerde galerijen, kazematten, caponnières en koffers niets zouden kunnen bijdragen om een beleg te verlengen, aangezien al deze middelen toch wel vernietigd zouden zijn op het moment waarop men er gebruik van zou moeten gaan maken. Zo was bij voorbeeld de mening van de gezaghebbende vestingbouwkundige Gay de Vernon, die hij uiteengezet heeft in zijn beroemd geworden 'Traité Élémentaire d'Art Militaire et de Fortification'.³

Niemand minder echter dan de erkende Belgische vestingbouwer, de generaal H. A. de Brialmont heeft zich daarentegen sterk ingezet als verdediger van Coehoorn's middel. Want hij sprak als zijn oordeel uit, dat dit de belangrijke eigenschap bezat om de droge grachten volledig te bestrijken, een systeem waar tegenover dan de kanonnen, opgesteld in de caponnières gedwongen werden werkeloos te blijven tegen dezulken, die zich in de gracht buiten hun schootsveld bevinden mochten.⁴

In Nederland bewonen wij een waterland-bij-uitstek waardoor de meesten onzer forten op weinig kostbare, eenvoudige doch bovendien zeer doeltreffende wijze van grachten met permanente water-inhoud konden worden voorzien. Daarom is het aantal onzer vestingwerken dat een droge gracht moest krijgen zeer beperkt gebleven. Ofschoon er nog enkele andere in deze laatste categorie elders zijn aan te wijzen, waren het vooral onze kust-forten, dus die van Hoek van Holland, IJmuiden, Den Helder ('Kijkduin') en Pampus, die tengevolge van hun hoge ligging stuk voor stuk niet door natte maar door droge dienden te worden omgeven. In deze gevallen is men bij ons toch tamelijk schoorvoetend te werk gegaan in het aanbrengen van koffers. Weliswaar zijn er enkele gebouwd op 'Erfprins' en op het Fort 'Kijkduin' (in de drie contrescarp-muren om het Rduit) en met uitzondering van Pampus is het daarbij ongeveer wel gebleven. Dat bij het maken van plannen voor nieuwe werken de koffers uitgebannen zouden zijn is echter niet juist. Want in het schets-ontwerp voor een nieuw te stichten koepelfort aan de Hoek van Holland van 31 januari 1912 heeft de betrokken toenmalige majoor-Eerstaanwend-Ingénieur A. J. D. Berkhout ter bestrijking ener droge gracht daar, in front en op de flanken aan de zuid- en noordwest-einden, een contrescarp-koffer voorgedragen.

Maar, wat hiervan zijn moge: bij de bouw van 'Pampus' is de koffer in viervoud toegepast. En daarbij heeft men de inzichten van De Brialmont stellig nauwgezet gevolgd. Tot aanleg van het fort-in-kwestie, hetwelk in de oorspronkelijke plannen voor de 'Stelling van Amsterdam' niet was opgenomen omdat de verdediging der hoofdstad over de Zuiderzee aan de

Koninklijke Marine voorbehouden bleef, werd eerst in 1885 besloten. De plannen voor het vestingwerk dateren van 1886 en de hoofdzaken van het werk waren per 1 augustus 1891 volbracht, hoewel het officieel in 1893 nog steeds 'in uitvoering' heette. De voltooiing heeft tal van jaren gevorderd want het heeft nog tot 1894/5 voortgeduurd eer er in talrijke bijzaken aan de laatste aannemings-contracten volledig voldaan was.

Inmiddels was het belangrijkste deel van de werken reeds aanbesteed op 3 september 1889 en bij het proces-verbaal, van de besteding opgemaakt, behoorde een zoals gebruikelijk geheim plan getekend door de luitenant-kolonel, Eerstaanwezend-Ingenieur en een kapitein-ingenieur der Genie op de schaal van 1 : 200. Het is op dit plan, dat de vier koffers, twee bij twee gecombineerd en op de manier van een paar inwendig in het glacis verstoppt zijn aangebracht: de éne combinatie bevindt zich in het noord-westen, de andere in het noord-oosten van de noordelijke helft der contrescarp. Zij liggen daar aan een lange gang of poterne, die door het midden van het muurwerk der contrescarp overlangs zich voortzet door de gehele noordelij-

FORT PAMPUS – een contrescarp-koffer van nabij.

ke helft bovengenoemd. Niet alleen, dat deze poterne de twee groepen koffers onderling verbindt, ook onderhoudt de gang nog een aansluiting op de overige ruimten van het vestingwerk en wel door de holle (van schietgaten voor infanterie voorziene) *frontbeer*, een lichaam dat escarp- en contrescarpmuren verbindt door de 8 m. diepe gracht en een lengte heeft van 8,20 m. (Deze frontbeer ligt in het verlengde van de keelbeer en beide lopen juist door de as van het gebouwen-complex.)

Met hun eigenlijke naam staan de vier koffers op het zoëven aangehaalde plan niet vermeld: men heeft er met een duidelijke misleiding de neutrale term 'wacht' voor gekozen, hetgeen correspondeert met de nummers 82a, 82b en 83a, 83b zoals zij in het proces-verbaal gequalificeerd zijn. En toch, zowel het plan als speciaal het toegevoegde profiel⁵ laten aan duidelijkheid niet veel te wensen over, hoewel de terminologie in het contract van aanneming tamelijk duister is. Daarin staat te lezen in het betreffende deel 'Aansluitende tegen de frontbeer en het contrescarp-gebouw moet worden gemaakt een bekleedingsmuur met twee wachtgebouwen, ingedeeld in gangen en localen . . . terwijl de bodem der droge gracht ingesloten door deze en de . . . gebouwen en muren moet worden voorzien van een 1 M. dikke cementbeton bekleeding. Zowel deze bekleeding als de bovengenoemde bekleedingsmuur moeten geheel vrij van de onderheide gebouwen en muren worden opgetrokken.' Hier blijkt dus weer, dat alle heiwerk onder de contrescarp-muur of -gebouwen onnodig werd geacht. Opgemerkt kan ook nog worden, dat de achter- of noordelijke muren in de verblijven, hier 'wachten' genoemd, niet gelijk normaal verticaal van opbouw waren, maar concaaf, uitgaande van de noordkant der vloer en aansluitende tegen het gewelf in een kwart-cirkelvormige kromming. – Aldus werd ook dit deel van het fort opgetrokken onder het dagelijks toezicht van de kapitein der Genie J. Z. Stuten, die ook alle overige werkzaamheden daar geleid heeft.⁶

De Brialmont prees in zijn geschriften het toepassen van koffers en dan niet uitsluitend binnen de contrescarp-muren, sterk aan. In de forten om Luik, Namen en ook elders in België, die onder zijn leiding gebouwd werden, zijn zij dan ook geregeld geconstrueerd. De Generaal oordeelde o. a. dat de koffers gemakkelijker onttrokken konden worden aan de uitwerking van vijandelijk vuur der op een afstand geplaatste batterijen en zelfs, dat zij beslist onbereikbaar zouden zijn voor batterijen, die zich wellicht mochten bevinden op de kam van het glacis. Zulks aangezien koffers de belangrijke eigenschap bezaten om de droge gracht volledig te bestrijken, in tegenstelling, zoals reeds eerder opgemerkt, met geschut uit de caponnières dat immers geen uitwerking mocht hebben buiten het 'eigen' schootsveld om.⁷ Tegenstanders van het stelsel van De Brialmont poogden nu wel aan te tonen, dat de aanvaller van boven het glacis ter hoogte van de koffers zinkstukken, zandzakken, balen hooi, mest en andere zaken kon laten vallen om het

FORT PAMPUS – een vierde koffer temidden van afvallend pleisterwerk en tevoorschijn komend steenbeton in de contrescarp-muur. .

afgeven van flankerend vuur te verijdelen, maar dat was naar zijn oordeel dan op allerlei wijze te voorkomen o.m. door de gracht ter plaatse wat dieper uit te graven op de manier van een lagere gracht ('fosse diamant');⁸ verder door op de uiterste rand van het glacis moeilijk te overkomen of te vernielen versperringen aan te brengen, of zelfs – en dit zou dan het meest effectief kunnen zijn – door koffers van twee verdiepingen te bouwen.⁹

De schrijver-constructeur wees er ook op, dat het bijzonder gewenst zou zijn om de koffers onderling toegang en verbindingen te bezorgen o.a. door de aanleg van een gang of een galerij in de contrescarp, terwijl voor alles noodzakelijk geacht werd zowel aan de juiste verlichting en de ventilatie van de koffers met de annexe poternes alle aandacht te besteden.¹⁰

Het fort Pampus werd, nadat daar de Duitsers in de 2e Wereldoorlog op erbarmelijke wijze huis gehouden hadden, bij Koninklijk Besluit van 9 oktober 1952, Staatsblad 495 opgeheven als vestingwerk en het geheel ging vervolgens over in beheer aan het Bestuur der Domeinen. Nu de Genie er derhalve generlei bemoeienis meer mee heeft, is het duidelijk, dat alle onderhoud volledig heeft opgehouden. Het eiland heeft thans nog alleen een dienende functie als plaats voor een lichtbaken. Ofschoon het betreden van

de ruïnes hier en daar lang niet zonder gevaar is, vormen deze bij uitstek in de zomertijd een welkome pleisterplaats voor de pleziervaart op het IJsselmeer. Tenslotte zij hieraan nog toegevoegd, dat niet het minste door souvenir-jagerij, bekladding van het muurwerk en vernielingen-in-soorten het verval van de opstanden een zodanige omvang heeft bereikt, dat de ongunstige toestand van het fort nauwelijks meer verergeren kan. In de droge gracht hernam de natuur haar rechten want daar zijn niet alleen grassen en onkruiden opgeschoten maar ook struiken en soms zelfs een enkele boom. Met dat al leveren de koffers op Pampus als vestingbouwkundige curiositeiten een interessant verschijnsel, al moge het daarin en daaraan dan ook zó gesteld zijn, dat het pleisterwerk van het steenbeton, waaruit de contrescarpmuur is opgetrokken, op menige plek afgevallen is en het grove achterliggende muurwerk aan alle kanten grijnzend tevoorschijn is gekomen. Ik meende daarom goed te doen eer het geheel te laat zal zijn aan de hand van drie zelf opgenomen foto's de tegenwoordige toestand van de op het fort aanwezige en hier beschreven bijzonderheden te kunnen vertonen.

Alkmaar, nov. '77.

¹ Het woord heeft meer betekenissen en kan zelfs *mijnkamer* betekenen; vgl. J. D. Pasteur 'Handboek voor de Officieren van het Korps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs', II, Zutphen 1826, bldz. 75. – Zie voor het volgende ook M. Baron de Coehorn 'Nouvelle Fortification tant pour un terrain bas et humide, que sec et élevé', La Haye 1706, in het bijzonder pp. 50/1; 118/9 en 195/6 en voorts passim.

² P. 196: 'Je fais construire devant ce coffre un petit fossé large de quatre à six toises, afin qu'il soit mieux gardé contre les Assiégeans; profonde de dix piez au dessous de l'Horison; ce qui est de cinq piez de l'Eau en Été.' – Dergelijke grachtjes ('fosses diamant') hebben bij enkele Nederlandse vestingwerken toepassing gevonden; er zijn voorbeelden te zien aan het gebouw A. op het Fort aan de Buitensluis bij Numansdorp en aan het 'Verdedigingswerk achter de Hooge Maasdijk' (beide in halve-maan vorm) alsmede aan het Fort bij Hoek van Holland.

³ II, Paris 1805, p. 155.

⁴ 'La Défense des Etats', Bruxelles 1895, p. 123.

⁵ Zie voor het profiel M.-L. met het plan, enz. van 3 september 1889, no. 99 'Maken van een Fort in de Zuiderzee aan het Pampus', 2e gedeelte, 2e blad, figuur 10 (schaal 1 : 200) Dépôt Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen bij Arnhem inventaris MS. Contracten van Oorlog, Genie, dl. II, bldz. 202.

⁶ J. Z. Stuten, die naderhand eerstaanwendend ingenieur te Haarlem werd, geb. 1857 – † 1933. Zijn necrologie in 'De Ingenieur' 1934, no. 17, bldz. 151/2.

⁷ 'La Défense des Etats', p. 123.

⁸ Zie noot 2.

⁹ 'La Défense des Etats' p. 127.

¹⁰ T.a.p. p. 76: 'L'éclairage et la ventilation des locaux, des poternes et des gaines conduisant aux coffres de contrescarpe et aux coupoles présentent de grandes difficultés.' ('les gaines' zijn de luchtkokers bovenwaarts door het massif van het fort heen).

ZOMEREXCURSIE NAAR DE VESTINGSTAD DOKKUM op 10 juni 1978

door E. A. M. Scheltema-Vriesendorp*)

Om 10.30 uur vertrekken van de Oude Veemarkt te Leeuwarden drie touringcars met enthousiastelingen die de tocht naar het hoge noorden hebben gemaakt om de geboortestreek van Menno van Coehoorn te zien. Onder een grauwe hemel gaat het naar de stad via nieuwe woonwijken, de ringweg die de rozenkrans genoemd wordt, langs het militaire vliegveld dat de dubbele uitgestrektheid heeft van die tijdens de bezetting, de Bouwhoek in. Bij Jeslum wordt de Dekema-State gepasseerd. Oorspronkelijk in 1493 gebouwd door Feicke Camstra. Nu wordt het herhaaldelijk verbouwde landhuis bewoond door een familie die Fries stamboekvee fokte op de nabij gelegen 19e-eeuwse boerenplaats.

Het tufstenen kerkje van Jelsum met de voor deze streek zo karakteristieke toren met zadeldak bezit nog de oorspronkelijke 12e-eeuwse noordmuur. even verder ligt het dorp Kornjum in de groene setting (omraming) van de tuin van Martena State. De oude State is in 1899 door een nieuw 'kasteeltje' vervangen en de omvangrijke tuin ontving de 16e-eeuwse poort van het in 1849 gesloopte landschapshuis als ingang.

Bij de afslag naar Britsum kijkt heel het gezelschap eerbiedig naar rechts. Daar heeft immers de Lettinga State gestaan waar in 1641 Menno van Coehoorn geboren werd!

In Stiens waar in 1860 een andere beroemde Fries, Pieter Jelles Troelstra, geboren werd, staat een in 1975 geheel gerestaureerde kerk met nog een cingel, waarlangs onder andere begrafenistoeten een rondgang om de kerk konden maken.

Langs Finkum, Hijum en het vriendelijke 19e-eeuwse Hallum, waar in 1806 een toren voor de 14-eeuwse kerk is gebouwd, komen we tot vlak onder de dijk, die het land van het Friese Wad scheidt. Aandacht trekt een voormalige marechausseekazerne, die hier in 1890 werd gebouwd om socialistische woelingen te onderdrukken. De ijzers waarmee het officiële bord boven de deur was bevestigd zijn nog aanwezig.

Bij Ferwerd waar een blik kon worden geworpen op de massieve bakstenen kerktoren met fraaie gotische traceringen en die eens als vuurtoren dienst deed en later tijdens de twisten tussen Schieringers en Vetkopers van militair belang zou zijn geweest, slaan de bussen rechts af.

Het gaat op naar het letterlijke hoogtepunt van de tocht, naar het minuscule kerkje van Hogebeintum op de hoogste (11 m.) terp van Friesland. Door de afgravingen die in het begin van de eeuw plaats vonden is het niveauverschil van deze vluchtheuvel met het omliggende land des te opvallender. Archeologische onderzoeken van terpen, waarbij hier zelfs een gouden mantelspeld werd gevonden, maken het mogelijk enig beeld te verkrijgen van de levensomstandigheden na het invallen der Noormannen en vóór de bedijkingen.

foto C. G. Scheltema

*Herv. Kerk Hogebeintum.
Rouwboarden Van Coehoorn.
foto's Rijksdienst v.d. Monumentenzorg.*

Het kerkje is van architectuur uiterst sober. Witgekalkte wanden en een geverfd houten gewelf. De aantrekkelijkheid wordt echter bepaald door de 17e-eeuwse familiebank, de vroeg 18e-eeuwse preekstoel, het 19e-eeuwse orgel en de prachtig versierde rouwborden met familiewapens en doodssymboliek. Voor ons gezelschap is vooral de fraaie, grafzerk van belang, waaronder Gideon van Coehoorn, Menno's broeder, begraven ligt. Met zijn vrouw Catharina Imilia van Nijsten woonde hij sinds 1700 op de naburige Harsta State.

De bussen rijden vervolgens terug naar Ferwerd langs het gerestaureerde Rechthuis. (in de M.E. het prebendehuis), aan het aan drie zijden bebouwde Vrijthof, waar nu bejaarden wonen, langs Blija, Holwerd, Foudgum (waar François Haverschmidt – Piet Paaltjens – enige jaren als dominee stond) en Bornwird waar het kerkdak bedekt is met 'monniken en nonnen', langwerpige holle en bolle pannen van voor 1500. Langs de moderne watertoren van architect ir. J. J. M. Vegter bij de voormalige Aitzema Dwinger (bastion) wordt de stad Dokkum bereikt, het doel van de reis.

Dan stoppen de bussen voor de 19e-eeuwse gevel van het uit het begin van de 17e eeuw daterende en in de jaren 1938-1941 door Vegter gerestaureerde stadhuis aan De Zijl.

Terwijl burgemeester mr. H. Sybesma het bestuur in zijn mooie werkkamer ontvangt verspreidt het gezelschap zich door het gebouw. Opvallend zijn de in 1610 vervaardigde zandstenen schouw in de 'Groene Zaal' en de rococo-zaal met geschilderde behangsels (1763) waar de raad bijeen pleegt te komen. De heer Sierksma geeft een luimige interpretatie van de symbolen van het stadswapen dat op verschillende plaatsen van het gebouw is aangebracht. De vele stijlen die in het herhaaldelijk veranderde gebouw voorkomen weerspiegelen de bewogen geschiedenis van deze stad waar eens de Friese Admiraliteit zetelde. Hierover vertelt W. T. Keune het een en ander na de gezellige lunch in het ouderwetse restaurant 'De Posthoorn'.

Nadat men aldus weer is opgeladen wordt in verschillende groepen de Grote of St. Martinuskerk, waarvan de restauratie in 1967 gereed kwam, de in 1975/'76 opnieuw gefatsoeneerde wallen en het streekmuseum in het voormalige Admiraliteitshuis bezichtigd.

De wandeling over de wallen laat de sportievelingen die het onaangename weer trotseren zien welk een zorg er middels goede beplanting, voorzieningen voor picknick en kinderspeelplaatsen aan dit monument is besteed. Een effect dat nog wordt verhoogd door de aanwezigheid van pelmolens daterend van 1849 en 1862 op de zuidwestelijke twee dwingers.

Om 15.30 uur vlucht men, voor de terugtocht naar de Friese hoofdstad, dankbaar in de warme bus van waaruit men ondanks de regen de tweebeukige kerk van Rinsumageest kan zien.

Door de bossen, aangelegd door de Friese landadel rijden de bussen door Oudkerk, waar een van fraai metselwerk voorziene toren bij de kerk staat en langs het buiten de Klinze. Tussen Oudkerk en Oenkerk liggen de Stania-State, met een van de fraaiste tuinen van Friesland en het terrein waar eens de Heemstra State stond; tevens passeert men de bossen die de verrassende namen Griekenland en Turkije dragen.

Van de schansen Albertine Agnes en Hendrik Casimir nabij Rijperkerk moet vanuit de lucht nog wel iets te herkennen zijn maar vanuit een autobus met beslagen ruiten bepaald niet. Wel valt het landgoed de Vijversburg op dat thans een internationaal conferentieoord voor politiefunctionarissen is.

Voor de genoemde buitens in de z.g. 'Trynwâlden' ontwierp L. P. Roodbaard in de 19e eeuw alle tuinen in de Engelse landschapstijl.

Als eenieder zijn weegs gaat na het eindpunt Leeuwarden, blijft het voldane gevoel een interessante stad te hebben bezocht en kennis te hebben gemaakt met een serie plaatsen die een uitgebreid bezoek zeker waard zijn.

De voorzitter vertolkte nog de algemene waardering voor de 'gidsen', die in de bussen op zulk een voortreffelijke en onderhoudende wijze hun kennis van de streek aan de reizigers hadden weten over te dragen: de heren Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande, Klaas Sierksma en Peter Karstkarel.

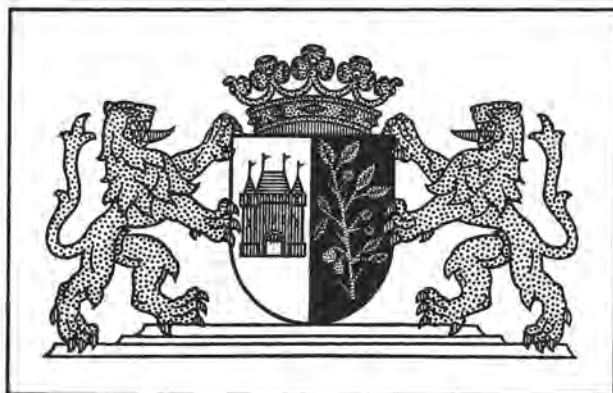
^{*)} met aanvullingen uit de andere groepen.

VERBETERING VERFIJNING ALGEMENE UITKERING HISTORISCHE STADSKERNEN

Op uitnodiging van de secretaris van de Raad voor de Gemeentefinanciën hebben enkele leden van het DB gedurende het jaar 1978 overleg gevoerd over bovengenoemd onderwerp. Meer in het bijzonder werd nagegaan in hoeverre nog aanwezige (delen van) voormalige verdedigingswerken mede in de berekening van uitkeringen zouden kunnen worden betrokken (en aldus de kansen op behoud zouden kunnen worden verbeterd).

Overeenstemming werd bereikt over aanwijzingscriteria en de classificatie – in vestingbouwkundige zin – van de in beschouwing genomen gemeenten; voorts werd een aantal opgestelde voorlopige meetregels (t.a.v. begrenzingen, oppervlakten, e.d.) aan de hand van opgaven, ingediend door 15 representatief te achten gemeenten, beproefd. Het overleg wordt voortgezet.

J.S.

Wapen van Elburg (blz. 11)

CORRESPONDENTENDAG 1978 te ZWOLLE

door Mr. P. J. van der Mark

Aangelokt door de door onze correspondent Tempelman ('Totem', in de kring der kunstbroeders) calligrafisch meesterlijk uitgevoerde uitnodiging kwamen op 7 oktober ruim 30 correspondenten, leden van het dagelijks bestuur en van de studiecommissie tegen half elf te Zwolle bijeen in twee tegen de middeleeuwse stadsmuur in de 17de eeuw opgetrokken pakhuizen, waarin na een grondige restauratie nu het kantoor van 'Het Oversticht' is ondergebracht. De gastheren Reeskamp en Roovers kweten zich voortreffelijk van hun taak en voerden met gepaste trots het gezelschap eerst naar de bij de restauraties toevallig ontdekte fundering van een aan de grachtzijde halfronde muurtoren, nu in een aantrekkelijke kelderruimte herschapen. Terug op de zolderverdieping heette voorzitter Engelbrecht allen welkom en kreeg architect Th. Verlaan het woord voor het geven van een exposé over de ontwikkeling van de stad Zwolle. Zijn verontschuldiging, dat de familie Verlaan al meer dan anderhalve eeuw achtereen 's-Konings wapenrok niet heeft gedragen en hij dus geacht kan worden onvoldoende op de hoogte te zijn met militaire benamingen en uitdrukkingen, werd al spoedig gelogenstraft toen bleek dat de heer Verlaan terdege is ingewerkt in het verdedigingssysteem van de stad en de daarbij behorende vestingbouwkundige termen rap en juist weet te hanteren! Uitgaande van de kaart van Deventer schetste spreker de ontwikkeling van de door de Bisschop van Utrecht sterk begunstigde, geheel ommuurde stad met zijn drie poorten, de Sassen-, Diezer- en Kamperpoort. Merkwaardig is dat, toen werd overgestapt op het gebastioneerde stelsel, van een 'geplande' stadsuitbreiding nauwelijks sprake was; de bastions werden dus vlak tegen de middeleeuwse stadsmuur

*Stadsmuur met weergang bij de
voormalige Diezerpoort.
foto's A. J. Tempelman.*

aangelegd. Alleen vóór de Sassenpoort kwam een hoornwerk tot stand. De meeste bastions werden van een onderwal voorzien en de courtines waren gerevêteerd. Op advies van Menno van Coehoorn ging de getenailleerde linie de stad met de IJssel verbinden (bestek uit 1701); aan het uiteinde kwam het 'Engelse Werk', dat nog bestaat. De bastions zijn later in plantsoenen veranderd maar in de huidige stadsplattegrond nog duidelijk herkenbaar.

Na zijn interessant betoog, waarvoor de heer Verlaan met een Menno van Coehoorn was beloond, wandelde het gezelschap naar restaurant Suisse voor de lunch. Zoals gebruikelijk, zeer geanimeerd; jammer alleen dat het 'vragenuurtje' wegens gebrek aan tijd vrijwel de mist inging. Het volgende programmapunt was de rondwandeling door de stad, waarbij de heer Verlaan de gelegenheid aangreep zijn betoog van de morgenuren ter plaatse toe te lichten. Langs de in restauratie zijnde O.L. Vrouwekerk met de 'Peperbus', het Hopmanshuis (ten tijde van de Bisschop het kantoor van zijn vertegenwoordiger en stapelplaats voor producten), de 'verstolen middeleeuwse toiletten' in de smederij bij de Swanetoren, waarvan nog een gedeelte bestaat, de diverse stukken gerestaureerde stadsmuur, het bij de Broerenkerk behorende restant van het voormalig klooster, dat ook nog eens dienst heeft gedaan als militair kledingmagazijn, vond de wandeling tenslotte haar hoogtepunt in de beklimming van de weergang van de stadsmuur, waarbij de heer Verlaan een demonstratie gaf van de opstelling van een (van de gemeente Hasselt te leen gekregen) originele middeleeuwse 'haakbus' in het daarvoor in de muur aanwezige schietgat – het materiaal van het museumstuk stond helaas het lossen van een schot niet toe! Langs de in het plaveisel van de straat aangegeven omtrekken van de fundering van de destijds gesloopte Diezerpoort wandelde het gezelschap over de geplantsoeneerde wal naar de gelukkig gespaard gebleven Sassenpoort. In de Sassenstraat werden blikken van verwondering geworpen op de in ruïneuze staat verkerende Bethlehemkerk, het zgn. Karel V-huis en de zojuist gereed gekomen uitbreiding van het stadhuis, waarna men tot rust kwam in de verheven ruimte van de Grote- of St. Michaelskerk om te luisteren naar een toelichting op de bouwgeschiedenis van de heer Sterken. Onder de klanken van het majestueuze Schnitgerorgel stortte het gezelschap zich weer in het drukke zaterdagse gewoel van de Zwolse binnenstad, die juist door haar kleinschaligheid zo'n plezierige indruk maakt. Met een nabespreking in Suisse werd de bijeenkomst, nadat hulde en dank was gebracht aan organisatoren, inleiders en gidsen, door de voorzitter ontbonden.

NIEDERLÄNDISCHE UND BELGISCHE
FESTUNGSPLÄNE DES SÄCHSISCHEN
INGENIEUROFFIZIERS J. G. M. VON FÜRSTENHOFF,
1. HÄLFTE 18. JH.

Hartwig Neumann, Jülich

In diesem und kommenden Jahrbüchern der Stichting Menno van Coehoorn möchte ich den lokalen Festungsforschern in Belgien und den Niederlanden Hinweise auf wenig oder gar nicht beachtete Plansammlungen und Einzelblätter in Archiven, Bibliotheken und Privatsammlungen in der Bundesrepublik Deutschland und im Ausland geben, auf die ich bei meinen umfangreichen Forschungen zur Geschichte des deutschen Festungsbaus gestoßen bin.

Heute möchte ich aufmerksam machen auf die Plansammlung des Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff (* 1686, † 1753), in der eine recht hohe Anzahl von Unica vorhanden ist, und die sicher das Interesse der Mitglieder der Stiftung finden wird. Die Sammlung Fürstenhoff entstand ab etwa 1732 als dreibändiges Werk mit 458 Tafeln und insgesamt 501 Planzeichnungen für oder im Auftrage des Kurfürsten von Sachsen, August des Starken (1694-1733), und seines Sohnes und Nachfolgers Friedrich August II. (1733-1763). Maximilian von Fürstenhoff war am sächsischen Hofe, bei dem übrigens die niederländische Befestigungsweise große Beachtung fand, als Architekt und Lehrer insbesondere für Befestigungsfragen tätig. 1709 ist er Souslieutenant beim sächsischen Ingenieurkorps tätig, 1745 wird er zum Leiter des Ingenieurkorps und zum Direktor der Fortifikations- und Militärbau ernannt, zuletzt im Range eines Generalleutenants. 1746 war er auch Kommandant der heute noch weitgehend erhaltenen und mit großen Mühen restaurierten Festung Königstein. Mit sicherer Hand, vielleicht unter Mithilfe von Militärkartographen des Ingenieurkorps, und einem Blick für das Wesentliche fertigte er die Kollektion europäischer Festungspläne. Sicherlich hat er nicht alle Plätze besucht, aber es heißt, daß er 21 Jahre an diesem Werk arbeitete. Vermutlich hat er auch auf ältere Darstellungen und Kundschafterskizzen zurückgegriffen. Das aber beeinträchtigt nicht den Wert der Sammlung. Bis zu einer Klärung möchte ich annehmen, daß es sich um ein Schulungs- und Repräsentationswerk handelt. Die Witwe des Fürstenhoff bot nach dem Tode ihres Mannes die kostbare Sammlung dem Preussenkönig Friedrich II. an. Dieser fand großes Interesse, mußte sich aber die Kaufsumme von 1200 Talern von seinem Hofrat Hessert leihen, da er sie nicht selber aufbrachte. Noch 1764 war dieser Betrag noch nicht

35 x 52 cm, M ca 1 : 5800, ca 1740, Signatur X 13202.

35 x 52 cm, M ca 1 : 6000, ca 1740, Signatur X 11464.

Zurückbezahlt! So gelangte die trotz ihres ausserordentlichen Volumens und der damit verbundenen Fülle an Informationen militärarchitektonischer und städtebaulicher Art wenig beachtete und geschlossen bisher nicht publizierte Sammlung in den Besitz der früheren Preußischen Staatsbibliothek Berlin, deren Bestände während des II. Weltkrieges ins westliche Deutschland ausgelagert wurden und nun in die im Herbst vergangenen Jahres in ihren Neubau umgezogene Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz D 1 Berlin 30 Potsdamer Straße 33, Kartenabteilung, überführt wurde. Leider lassen sich von den 501 Plänen nur noch 375 nachweisen. Der Rest dürfte als Kriegsverlust angesehen werden, ein kleinerer Teil wohl auch in den Beständen der Deutschen Staatsbibliothek Berlin (Ost) Unter den Linden 8 zu finden sein. Dort existiert auch das alte Findbuch. Die Sammlung umfasst französische, norwegische, schwedische, dänische, finnische, ungarische, russische, deutsche, italienische, portugiesische, afrikanische, niederländische, belgische und einige noch nicht lokalisierbare Stadt- und Festungspläne. Aus Platzmangel können hier nur einige Pläne abgebildet werden. Sie zeigen aber die Art der nicht nur technisch, sondern auch künstlerisch hochwertigen Arbeit. Zum Teil sind die Blätter Abzeichnungen, zum Teil aber auch ältestes Planmaterial vieler Orte. Von Naarden haben wir gleich zwei Grundrisse, wobei zwischen der Anfertigung 10 Jahre liegen.

Liste der in Belgien und Holland liegenden Fortifikationen nebst deren Signaturen. Die Staatsbibliothek stellt auf Anforderung Mikrofilmaufnahmen oder Positive zur Verfügung.

1. Plan von Brugge	1 : 1620	X 10895	
2. Plan de Brussel	1 : 8200	X 11071	
3. Plan de Courtray	1 : 5000	X 11372	– (Kortrijk)
4. Plan von Damme o.M.		X 11422	
5. Plan de Dendermonde	1 : 2000	X 11432	
6. Plan de Dinant	1 : 6000	X 11464	
7. Plan de Dixemüden o.M.		X 11478	– (Diksmuide)
8. Plan du Fort de Kenoque	1 : 820	X 11767	– (De Knokke)
9. Plan de Limbourg	1 : 2230	X 11834	– (Limburg)
10. Plan de Liege	1 : 10000	X 11914	– (Luik)
11. Plan von Maseick	1 : 4430	X 12010	– (Maaseik)
12. Plan von Mecheln	1 : 9700	X 12030	– (Mechelen)
13. Plan de Menin	1 : 4333	X 12067	– (Meenen)

14. Plan von Nieuport	1 : 3700	X 12243	- (Nieuwpoort)
15. Plan de Philippeville	1 : 3000	X 12416/8	
16. Plan von Plassendal	1 : 7000	X 12423	- (Passendale?)
17. Plan de Guillaïn	1 : 4300	X 12432	- (St. Ghislain?)
18. Plan d'Aerdenbourg an Flandre	1 : 4240	X 12740	- (Aardenburg)
19. Plan von der Stadt Amsterdam	1 : 10300	X 12852	
20. Plan von Arnheim	1 : 4070	X 13005	
21. Plan von Bergen ob Zoom	1 : 12000	X 13113	
22. Bergen op Zoom	1 : 10800	X 13115	
23. Plan von Bommel	1 : 3140	X 13178	
24. Plan von Bourtange	1 : 3000	X 13185	
25. Plan de Breda	1 : 5800	X 13202	
26. Plan von Breford Provinz Zutphen	1 : 2140	X 13224	- (Bredevoort)
27. Plan von Deventer	1 : 5000	X 13324	
28. Plan von Enckhuysen	1 : 7000	X 13427	
29. Plan du Fort de Hemert en Holland tout pres de Heusden	1 : 2100	X 13454	
30. Plan von Geertruydenberg	1 : 5260	X 13464	
31. Plan von Goesa	1 : 5000	X 13487	- (Goes?)
32. Plan von Gorchum	1 : 4700	X 13493	- (Gorinchem/Gorkum)
33. Plan von Grave	1 : 4000	X 13513	
34. Plan von Groeningen	1 : 6850	X 13540	- (Groningen)
35. Plan von Harlem	1 : 6456	X 13682	- (Haarlem)
36. Plan de la Forteresse de Helvoet Sluys	1 : 3250	X 13791/15	- (Hellevoetsluis)
37. Plan von Heusden	1 : 2500	X 13819	
38. Plan de la Ville de Hulst	1 : 5300	X 13882	
39. Plan von Middelburg	1 : 5250	X 14192	
40. Plan von Middelburg	1 : 7000	X 14193	
41. Plan von Naarden	1 : 4300	X 14273	
42. Plan von der Festung Naerden in Holland	1 : 4830	X 14274	
43. Plan von der Nimegen	1 : 5000	X 14290	- (Nijmegen)
44. Plan von Purmerenda	1 : 3050	X 14364	- (Purmerend)
45. Plan von Roermonde	1 : 5200	X 14402/5	- (Roermond)
46. Plan du Sas Degand	1 : 2000	X 14530/1	- (Sas van Gent)
47. Plan du Sas de Gent	1 : 3700	X 14530/2	
48. Plan von Schoonhoven	1 : 3000	X 14550	
49. Plan von Schlys in Flandern	1 : 4565	X 14581	- (Sluis)
50. Plan von Swarteslys	1 : 1530	X 14616	- (Zwartsluis)
51. Plan Zuetphen	1 : 8000	X 14981	- (Zutphen)

Die Abbildungen: M=Maßstab, Negative Staatsbibliothek
Preußischer Kulturbesitz, Positive H. Neumann

Ravelijn tussen de bastions Promers en Turfpoort in Naarden.

foto Frits van Santen

Het vijfde lustrum van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden

Het volgende artikel verscheen in het jubileumboek van de Vrienden van de Vesting Naarden 1953-1978.¹⁾

Voor de kennis van de ontstaansgeschiedenis van onze eigen stichting lijkt het ons voor de vele begunstigers die de laatste jaren toetraden interessant om het artikel van onze voorzitter te lezen. (red.)

DE VESTING NAARDEN
EN
DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN

door W. F. K. Engelbrecht, Kolonel der Genie b.d.,
voorzitter Stichting Menno van Coehoorn

Wij schrijven 1926. Bij K.B. van 28 mei werd de Vesting Naarden als zodanig opgeheven. De bewoners, denkende aan een spoedige ontmanteling, steken de vlag uit. Een gepensioneerd opperofficier schrijft in een brief: Als je mij had horen vloeken toen ik geheel onverwacht las dat de vesting Naarden werd opgeheven, dan . . .

Volgt een milder gestemd maar niet mis te verstaan geluid: *'Het is een algemeen bekend feit, dat de mensch gewoonlijk zeer weinig het mooie en goede, dat hij bezit, waardeert. Het bezit van zijne gezondheid, van een aangename werkring, van zijn goede vrienden, de schoonheid van zijn stad en land, dit alles wordt door den gemiddelden mensch aanvaard als iets gewoons, iets heel natuurlijks. Hij kent zich stilzwijgend het recht toe de schaduwzijden, welke aan ieder bezit verbonden zijn, breed uit te meten, terwijl hij hardnekkig de oogen sluit voor de lichtzijden. Eerst wanneer hij dit alles verloren heeft, gaan hem, maar dan helaas te laat, de oogen open voor hetgeen hij voortaan zal moeten missen. Eerst na het verlies wordt het vroegere bezit gewaardeerd. . .'*

Deze passage vormt de inleiding tot een pleidooi voor het behoud van wallen en grachten van Naarden en voor het wekken van belangstelling voor de geschiedenis van deze stad o.a. door het ieder jaar organiseren van 'Naarden dagen'.

Met dit zgn. plan Naarden bereikt de oud-artillerie-officier, Commandant van de Vrijwillige Burgerwacht te Amsterdam, Lkol H. R. Boeree een aantal, in de cultuurhistorie geïnteresseerde personen en instellingen, die met hem meedenken over de toekomst van Naarden.

Is de ontmantelingsdreiging wel acuut? Eigenlijk niet, want de vesting komt voor op de lijst van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg en is dus beschermd. Maar met een grote druk op de regering zouden wel concessies kunnen worden afgedwongen terwijl schendingen van de vesting als gevolg

van onoordeelkundige handelingen zowel van particulieren als van de overheid zeker niet denkbeeldig zijn. De gedeeltelijke afbraak van een ravelijn is hiervan een levend voorbeeld.

Na enkele maanden, waarin druk wordt gecorrespondeerd, gediscussieerd, contact opgenomen met het Departement van Defensie, heeft zich een comité gevormd, dat zijn eerste vergadering op 9 november 1927 te Amsterdam belegt. Op de presentielijst prijken de namen van de Burgemeester van Naarden, M. P. van Wettum en van twee wethouders van die gemeente benevens van vertegenwoordigers van het Ned. Legermuseum, de Bond Heemschut, het Kon. Oudheidk. Genootschap, het Alg. Ned. Verbond, de Vereniging Hendrick de Keyser, de Ver. tot Behoud van Natuurmonumenten, de Ver. De Hollandsche Molen, de A.N.W.B., de K.N.A.C., Stad en Lande van Gooiland, het Ned. Inst. voor Volkshuisvesting en Stedebouw en de Eerstaanwezend-Ingenieur der Genie te Amersfoort (die de militaire gronden in beheer heeft).

De vergadering is van gevoelen dat er een stichting moet komen, welke tot hoofddoel zal hebben het behoud van oude vestingwerken en die de naam zal dragen van onze grote vestingbouwer Menno van Coehoorn. De Oud-Op-pperbevelhebber van Land- en Zeemacht, Generaal C. J. Snijders, zal worden uitgenodigd het voorzitterschap op zich te nemen. Over de Statuten moet nog verder worden gedelibereerd. Zo ontstaat het eerste contact van de oude vestingstad met de nieuwe stichting.

Hoe nu verder? De Stichting Menno van Coehoorn zou het liefst de wallen, grachten en gebouwen, die niet meer voor militair gebruik nodig zijn, over willen nemen, hetzij in eigendom (weinig kans) hetzij in erfpacht (zeer wel mogelijk, afhankelijk van de voorwaarden).

Wat bij Willemstad, tegelijk met Naarden als vesting opgeheven, wel zal lukken, nl. het sluiten van een erfpachtcontract tussen de Staat en 'Menno', lukt in Naarden niet. De door het Rijk gestelde voorwaarden zijn volstrekt onaannemelijk. Intussen speelt zich een nieuwe geschiedenis af, t.w. het plan van de gemeente Naarden om een doorbraak te maken in de hoofdwal tussen de bastions Turfpoort en Nieuw Molen, met de bedoeling een verbindingsweg met de nieuwe Rijksweg te verkrijgen. De Stichting heeft wel begrip voor de behoefte aan een derde uitvalsweg uit de vesting, maar niet op de manier zoals deze is geprojecteerd, nl. recht over de saillant van het ravelijn met bovendien twee zij-uitgangen over dit ravelijn. Hiertegen verzet de

Stichting zich ten sterkste. Aan de bezwaren van Menno kan men op vrij eenvoudige wijze tegemoet komen. Toch zal het acht jaar duren voor dat de doorbraak een feit wordt (met een voor Menno aanvaardbare oplossing, waaraan de bekende architect en oud-genie-officier W. M. Dudok heeft meegewerkt). Dit geharrewar en het uitblijven van een beslissing over de overname van de wallen, maakt dat eerst in 1932 de Stichtingsacte van Menno tot stand komt. De gemeente Naarden is geen mede-oprichter en accepteert voorlopig geen plaats in het Hoofdbestuur. Nochtans is de verhouding tussen gemeentebestuur en Stichting niet onaangenaam. De imposante wit-marmeren gedenksteen van de herbouwing der vestingswerken in 1676 wordt door de gemeente aan het Rijk (D. v. D.) teruggegeven, de bedoeling is dat deze ingemetseld wordt in één der weder op te bouwen monniken op de ezelsrug van de westelijke beer.²⁾

Bij een bezoek aan Naarden op 5 mei 1934 worden de 20 deelnemers ten stadhuize door het gemeentebestuur ontvangen.

Het jaar daarop vindt een burgemeesterswisseling plaats; met de nieuwe magistraat wordt uiteraard contact opgenomen. Bij de verwezenlijking van de doorbraakplannen, waarmede ook de pers zich niet onledig heeft gehouden, komen de pennen nog even flink in het geweer. Kort daarop komen oorlog en bezetting. Er gebeurt dan niet veel; de aardwerken van de bedekte weg lijden schade, die na de oorlog door de Genie voor Rijksrekening worden hersteld.

Twee gebeurtenissen zullen een belangrijk invloed hebben op de verdere toekomst van de vesting.

De stemming van de vestingbewoners ten opzichte van de monument-status van de stad lijkt een kentering te ondergaan. Na de in 1939 voltooide doorbraak, de Burgemeester van Wettumweg, voelen de bewoners zich niet meer zo erg geïsoleerd. De tijd breekt aan, dat de belangstelling voor de historie weer opleeft. In plaats van te denken aan ontmanteling gaan de gedachten uit naar een algehele restauratie. Noch de gemeente Naarden, noch de Stichting M. v. C. hebben hiervoor de middelen.

In deze constellatie vindt de heer E. D. van Wijngaarden een willig oor voor zijn plan tot oprichting van een Stichting Vrienden van de Vesting Naarden. Een dergelijk initiatief, nu eens niet van buiten af maar van binnen uit is van wezenlijk belang voor het doen van die dingen, waar een landelijke stichting doodeenvoudig niet aan toe komt. 'Menno' juicht dan ook de oprichting van

harte toe en zowel de penningmeester Jhr. Ir. Six van Wimmenum als de secretaris C. A. de Bruyn, die zijn enthousiasme voor Naarden vaak in woord en geschrift heeft gelucht, nemen zitting in het Bestuur, hetgeen de banden met 'Menno' alleen maar kan versterken.

Omdat er in de dertiger jaren geen definitief besluit is genomen omtrent de overname van wallen en grachten, heeft er nog geen overdracht plaats gehad, zodat de werken nog steeds onder het beheer van Defensie zijn. Maar ook daar komt nu een einde aan. Het Ministerie van O.K.&W. (thans C.R.M.) zal het overgrote deel van de vestinggordel in materieel beheer nemen. Een paar stukjes blijven voorhands nog bij Defensie. Namens het Ministerie van C.R.M. treedt de burgemeester van Naarden op als beheerder.

Ook de sinds de oprichting van 'Menno' in 1932 voor een vertegenwoordiger van het gemeentebestuur van Naarden beschikbare zetel in het Hoofdbestuur van die Stichting wordt nu in 1959 bezet en wel door de burgemeester.

En dan komt de lang verwachte beslissing op een gemeenschappelijk tot de regering gedaan verzoek. De wallen zullen door en op kosten van het Rijk worden hersteld, een werk dat in 1964 start en vele jaren zal vergen. Naarden gered!

Daar ging het in de jaren na 1926 om. Dat betekent echter niet dat wij nu op onze lauweren kunnen gaan rusten. Waakzaamheid blijft geboden, want ook met de beste bedoelingen worden er fouten gemaakt, die slechts kunnen worden voorkomen indien alle zaken en plannen betreffende de Vesting in nauwe samenwerking en goede harmonie tussen de Gemeente Naarden, de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden en de Stichting Menno van Coehoorn worden opgelost.

NAARDEN en MENNO VAN COEHOORN gaan in goed vertrouwen samen verder!

¹⁾ Wij bevelen het aanschaffen van het gedenkboek gaarne aan. Het is te bestellen bij de Beheerder van het Vestingmuseum, Westwalstraat, Naarden, f 10,50 franco. Het boekje (96 blz.) is aantrekkelijk opgemaakt en overvloedig geïllustreerd. Een twintigtal artikelen, ingeleid door burgemeester drs H. J. Kastein, geeft een veelzijdig beeld van de betekenis van de vesting in het verleden en het heden. Een artikel van de hand van de heer E. D. van Wijngaarden, wiens 'levenswerk' (mag men wel zeggen), het Vestingmuseum internationaal befaamd is geworden, geeft weer hoe het alles is gegaan.

²⁾ Zie de omslagafbeelding van het jaarboek 1977 M.v.C.

*De Oostbatterij na de Tweede Wereldoorlog na sloop van de voorliggende gebouwen.
(foto: Anthony van Kampen/De burgers van Den Helder 1974)*

DE OOSTBATTERIJ IN DEN HELDER

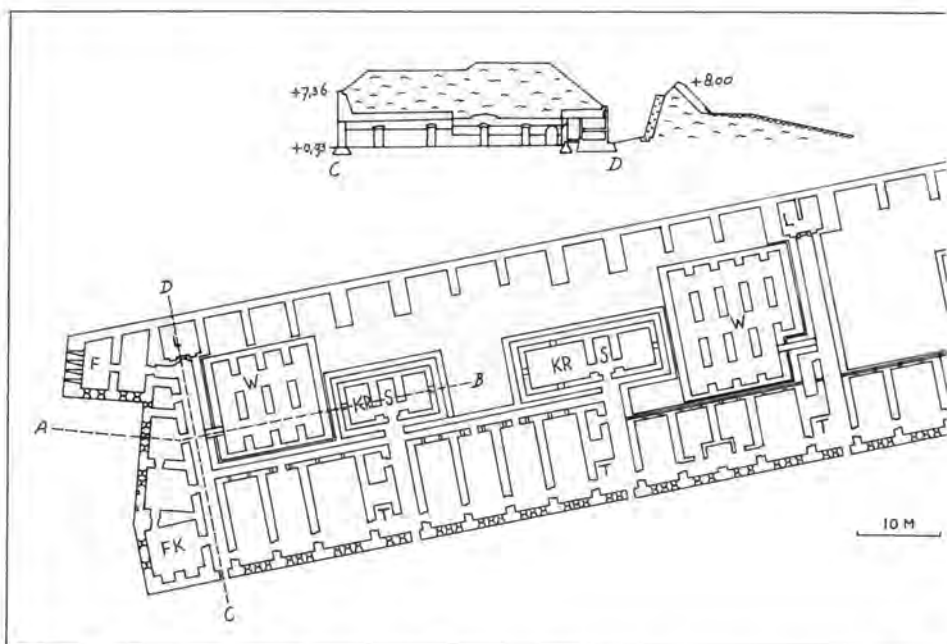
door G. Gerrits

'Opnieuw brand in Navigis', 'Weer brand bij Navigis', 'Zeventien branden bij Navigis'.

Deze krantekoppen in de Helderse Courant leidden in september 1977 de algehele ondergang van de negentiende-eeuwse Oostbatterij in de zeedijk van Den Helder in.

Nadat het Navigis (de Navigatie, gevechtinformatieschool van de Koninklijke Marine) voor de laatste maal de poort van de Oostbatterij gesloten had, lag dit werk klaar voor het vernietigend werk van de jeugd en vervolgens voor dat van de sloper.

De sloop geschiedde in het kader van de verbetering en verhoging van de Helderse zeedijk.

Plattegrond en doorsneden van het bomvrije gebouw. Verkleining van een ongedateerde en ongesigeneerde lichtdruk van Rijkswaterstaat. Betekenis van de letters:

CC centrale caponnière

W waterkelders

F flankcaponnières

L latrines

K keelcaponnière

KR kruut- en projectielmagazijnen

FK flankerende kazematten

S schacht naar de holtraversen, waarboven de munitietakels.

T trappen naar het bovengebouw

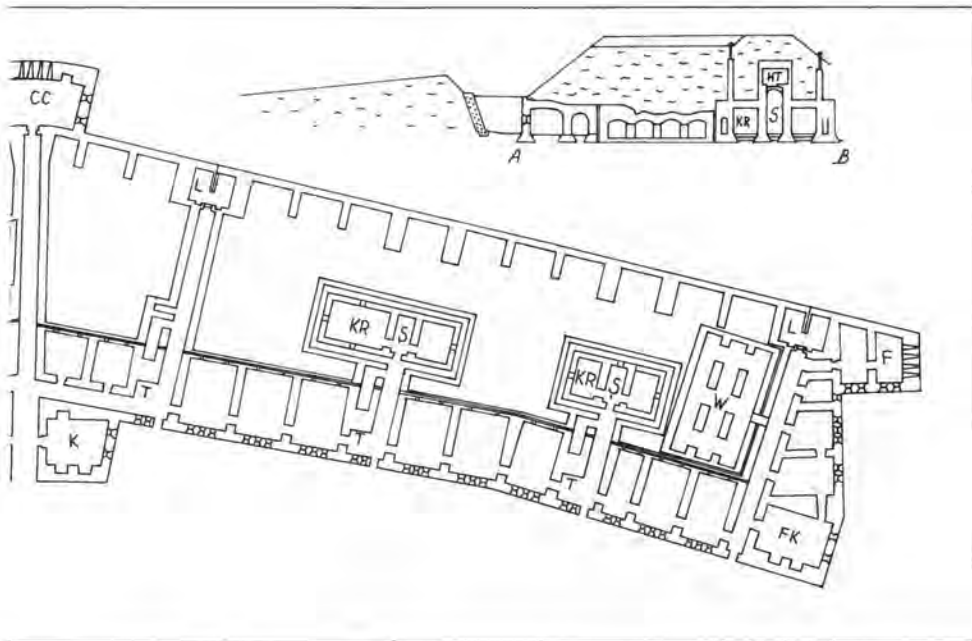
Wat door deze sloop verdween hoop ik in het onderstaande duidelijk te maken.

De aanleg van de Oostbatterij in 1780-81 hing samen met de aanleg van de oorlogshaven Nieuwe Diep (Atlas Noord-Holland, blz. 34).

Als naam kreeg het werk Kustbatterij bij Barends Kribbing (ook wel Batterij aan den hoek van Barend Kribbing) en in 1793 Prins Frederik.

Waarschijnlijk door verval werd de batterij in 1796-97 opnieuw aangelegd en kreeg, in verband met de gewijzigde politieke verhoudingen de naam Ondeelbaarheid.

Het is deze Ondeelbaarheid die we beschreven vinden bij Dekker (blz. 255): 'Zoo was de batterij de Ondeelbaarheid op den zeedijk slechts bezet met 11 ijzeren 24 ponders op ordinaire affuiten en voorzien van twee kapluifels, ieder met twee kisten'.

In de Franse tijd veranderde de naam nogmaals, nu tot Indivisible. Na 1814 tenslotte spreekt men van Oostbatterij.

In 1826-27 werd het werk vergraven bij een verbetering van de zeedijk en in 1832 weer opnieuw aangelegd. Van deze batterij bestaat een tekening (A.R.A. Pl.v.vest.H. 114) uit 1859 die de Oostbatterij afbeeldt als een eenvoudige wal ten noorden van de zeedijk met een totale breedte van 160 meter.

Het enige gebouw is het commiezenhuis, dat in oorlogstijd als wachthuis ingericht moest worden. Van enkele jaren later dateert de beschrijving van Gevers Leuven (blz. 102-103): 'De Oostbatterij, bestaande uit 2 facen en flanken. Aan het linker gedeelte vindt men emplacement voor 10 stukken op kustaffuit, aan het regter voor 3 mortieren en 7 stukken. Beide facen zijn gescheiden door een traverse'.

Aan het einde van de zestiger jaren werd de behoefte gevoeld het ouderwetse kustgeschut, geheel uit voorladers bestaande, te vervangen door modern getrokken 24 cm-kust-geschut, achterladers uiteraard. Hiertoe werden meerdere kustbatterijen omgewerkt en ook voor de Oostbatterij werden plannen gemaakt en weer verworpen. In het Algemeen Rijksarchief bevinden zich tekeningen (Pl.v.vest.H 129 en H 140) van een open kustbatterij met onderliggend gebouw, aanmerkelijk kleiner dan het tenslotte uitgevoerde ontwerp.

Een holtraverse tijdens de sloop. Links de ruimte in de traverse, rechts de trap die naar de kazerne leidt. Er bovenop een betonnen uitkijkpost.

Tussen 1875 en 1878 (jaartalsteen boven de hoofdpoot) werd de in 1977 gesloopte Oostbatterij gebouwd.

Net als in de achttiende eeuw bestond het werk uit twee facen, de linker 120 m, de rechter 102 m lang. De batterij omvatte zes open emplacements met onderliggende bomvrije kazerne, welke rondom verdedigd kon worden.

Behalve als kazerne ('voor 1000 man') voor de batterijbemannings diende het bomvrije gebouw 'om de binnencocering van het terrein achter den zeedijk zoveel mogelijk te bestrijken, en tevens te strekken tot wijkplaats voor de troepen belast met de bewaking van den dijk en de daarop aangebrachte batterijen, in geval van nachtelijken overval door eene landing met sloepen ondernomen'. (Gevers, blz. 103).

Het belangrijkste deel van de Oostbatterij was het enorme, naar de negentiende eeuwse normen, bomvrije gebouw. In dit gebouw vond men 27 vertrekken voor de legering der bezetting, drie grote waterkelders, vijf buskruit- en projectielmagazijnen, vier latrines en zes ruimten voor de nabijverdediging.

De munitiemagazijnen hadden alle een smal rondlopend gangetje, waardoor men van een goede ventilatie verzekerd was, zodat het kruit droog bleef. Ook werden vanuit dit gangetje de ruimten met buskruit indirect verlicht: de olielampen hingen in het gangetje en verlichtten de magazijnen door een centimeters dikke ruit, zodat er nooit een vonk bij het kruit kon komen.

De muren van de waterkelders zijn door een spouw gescheiden van het andere muurwerk, zodat het vocht in de rest van het gebouw niet al te zeer kon optrekken.

De batterij was gebouwd volgens het polygonale- of caponnièrestelsel dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland niet zo stelselmatig werd toegepast als bijv. in België of Frankrijk. Bij dit stelsel werden de hoeken van het veelhoekige (= polygonale) fort voorzien van uitstekende caponnières, ruimten met schietgaten van waaruit een eventuele vijand in de gracht kan worden beschoten.

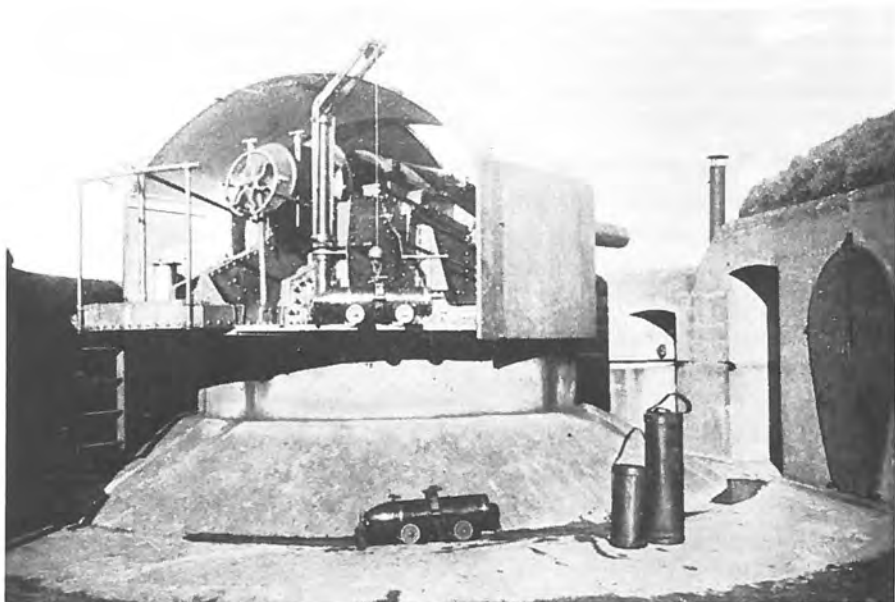
Door zijn hoge ligging had de Oostbatterij eens een droge gracht, die lag tussen de batterij en de zeedijk en die de laatste jaren gedempt was. In geval van storm kon de gracht met schotbalken afgesloten worden.

De gracht vóór de batterij kon worden bestreken vanuit de centrale caponnière. De zijgrachten werden bestreken uit de twee flankcaponnières die vóór de sloop nog goed te zien waren.

In de keel (achterkant) van de batterij bevond zich geen gracht. De hier bestaande open vlakte kon worden beschoten uit 78 schietgaten in de muur van de kazerne, terwijl een vijand die deze muur naderde weer beschoten werd uit de keelcaponnière, waarin zich ook de hoofdoort van de batterij bevond. Aan de twee uiteinden van het bomvrije gebouw waren tenslotte nog twee flankerende kazematten die bestemd waren om het binnentalud van de zeedijk te bestrijken.

Het gehele bomvrije gebouw uitgevoerd in baksteen. De muurdikte bedraagt vrijwel overal één meter. De contrescarpmuur (de buitengrachtmuur) bestaat uit bakstenenbeton, bekleed met een dunne baksteenlaag. Ook deze muur heeft een dikte van één meter.

Nu de eigenlijke kustbatterij. Bovenop het gebouw bevinden zich de zes

Hetzelfde emplacement tijdens de Eerste Wereldoorlog en in 1977. In de rechtse nis kwam de lopende band voor de munitie uit. Het gangetje voor het personeel is dichtgemetseld.

geschutsemplacementen, oorspronkelijk bestemd voor 24 cm-kustgeschut, waarmee de batterij in 1904 bewapend was (Atlas Noord-Holland, blz. 37). In latere jaren echter is dit al snel verouderde geschut vervangen door 21 cm-kanonnen, voormalig scheepsgeschut. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze vervanging in de Eerste Wereldoorlog heeft plaatsgevonden. Bij deze gelegenheid is de bovenbouw van de batterij opnieuw ingericht, waarover hieronder meer.

De oorspronkelijke geschutsemplacementen waren door aarden wallen, zogenaamde traversen, van elkaar gescheiden, waardoor de geschutsbemanningen nog enigszins beschermd werden tegen zijwaarts invallende schoten. In deze traversen bevonden zich gebouwen (zodat men ook wel spreekt van holtraversen) met trappen die naar de kazerne leidden en takels bestemd voor het ophijzen van de projectielen. Vanuit de holtraversen leidden smalle hoefijzer-vormige gangetjes naar de emplacementen. Deze emplacementen zullen eenvoudige aarden opstellingen zijn geweest met misschien in front een rechte muur van baksteen met nissen, vergelijkbaar met die in de nog bestaande kustbatterij in Hellevoetsluis.

Bij de bovengenoemde verandering zijn de emplacementen iets verhoogd en men maakte nu halfcirkelvormige geschutopstellingen van stampbeton, waarin de hiervoor genoemde gangetjes uitkwamen. Tevens kwamen er horizontale kokers waarin een soort lopende band liep voor het vervoer van de munitie van de holtraverse naar het emplacement. Eén en ander is duidelijk zichtbaar op de foto's. Vergelijking van de barst in de meest linkse nis leert dat we hier met hetzelfde emplacement te doen hebben.

Tevens zijn in of na de Eerste Wereldoorlog boven op de holtraversen nog betonnen uitkijkposten gebouwd.

Na de bouw van de Oostbatterij in de zeventiger jaren van de vorige eeuw is er veel bijgebouwd, zijn dekkingen afgegraven, is de droge gracht gedempt, is het gehele gebouw van binnen betimmerd en werd het aanzicht verknoeid door een aantal grote radarmasten.

Echter: niets was er gesloopt. Alles wat was bedorven kon betrekkelijk gemakkelijk ongedaan gemaakt worden.

Het negentiende eeuwse metselwerk verkeerde in een uitstekende staat.

Deze omstandigheden, gepaard aan het feit dat de Oostbatterij de enige kustbatterij in ons land was met een volledige rondomverdediging, maken duidelijk welk een verlies de sloop van deze batterij voor het Nederlandse fortificatiebestand is geweest.

Gebruikte literatuur:

Atlas van historische vestingwerken in Nederland deel III: tweede aflevering: Noord-Holland-uitgave: Stichting Menno van Coehoorn.

D. Dekker: Ontwikkelingsgeschiedenis en beschrijving der gemeente Helder. Den Helder, 1875.

A. C. Th. Gevers Leuven: Overzicht van Neerlands verdedigingsmiddelen. 's-Gravenhage, 1869.

VESTINGSTEDENDAG WILLEMSTAD

2 september 1978

door H. C. Tesink

Terwijl herauten te paard den volke kond doen van de te houden vestingstedendag ontvangen *burgemeester Andel* en overige leden van het gemeentebestuur de genodigden in het magnifieke, als stadhuis in gebruik zijnde Mauritshuis.

Het weer ontmoeten van vroegere 'vestingstedendaggangers', het kennis maken met nog niet bekende genodigden, een voortreffelijk aangekleed kopje koffie, doen een erg gezellige sfeer ontstaan.

Rond de klok van tien nodigt de burgemeester het gezelschap uit hem naar buiten te volgen, waar een blinkend gepoetst miniatuurkanon van de Koninklijke Marine afvurensgeraad staat. Nadat een marineofficier de lont heeft ontstoken gaat met een daverende klap het schot af, onder dekking van een dichte kruitdamp een lawine papiersnippers uitbrakend. Onder de toeschouwers werd de vraag gefluisterd of dit soms *onafgedane stukken* waren?

Vervolgens worden de vlaggen van de deelnemende vestingsteden Elburg, Brielle, Buren, Grave, Heusden, Naarden, Nieuwpoort en Willemstad gehesen, (Hulst was nog niet aanwezig) door zeeverkenner van de Jan van Glymesgroep te Willemstad.

Na deze plechtigheid volgt in het Mauritshuis een zeer boeiende verhandeling van de gemeentesecretaris *Van Nispen*, getiteld, 'Willemstad-Vestingstad', waarin een aantal elementen voorkomen, waarvan in andere bronnen geen gewag wordt gemaakt.

De heer Van Nispen ging terug in de geschiedenis tot de middeleeuwen toen van Willemstad nog geen sprake was maar wél van het dorp *Ruigenhil*, gelegen op een eiland ter plekke waar het Hollands Diep overgaat in het Haringvliet en Volkerak.

Dit eiland wordt door Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom in 1564 opgenomen in inpolderingen, waardoor het aan het vaste land van Brabant komt.

Gezien de strategische ligging van de Ruigenhil geeft in 1593 *Willem van Oranje* opdracht het dorp van *vestingwerken* te voorzien om daarmee een sleutelpositie te bezitten in de strijd tegen de Spanjaarden. De naam wijzigt van Ruigenhil in *Willemstad*.

Onder leiding van Prins Maurits worden de definitieve vestingwerken ontworpen en afgemaakt door de Alkmaarder *Adriaan Anthoniszoon*.

In 1587 komen stadhuis + toren gereed en in 1607 volgt de Koepelkerk.

Het Mauritshuis – het huidige stadhuis – komt in 1623 tot stand om in 1626 te worden bestemd tot ambtswoning van de militaire gouverneur van de stad.

Na de Vrede van Munster is er weinig belangstelling meer voor de vesting tot na het rampjaar 1672 de wallen weer wat worden opgeknapt.

Willemstad is nooit veroverd geweest. In de tachtigjarige oorlog ging in 1631 in de Slag op de Slaak de Spaanse vloot naar de kelder. De naar de vijand overgelopen Jan van Nassau de Jonge hield daaraan de naam 'Jan Mosselvanger' over.

In 1793 houdt Willemstad onder gouverneur Carel van Boetzelaer 18 dagen stand tegen een belegering door de Fransen die daarna onverrichterzake terugtrekken.

In de Napoleontische tijd wordt de vesting goed onderhouden en worden het Kruithuis gebouwd en een aantal verbeteringen aangebracht.

Eind 19e eeuw begint men te slopen. De poorten worden afgebroken, de bruggen worden vervangen door dammen.

Na W.O.-I wordt de 'luizenkazerne' gesloopt, in 1922 het garnizoen opgeheven en in 1926 Willemstad van de lijst van vestingen afgevoerd. Algehele sloop dreigde!

Echter *pastoor Juten* onderkende toen reeds de historische waarde van Willemstad als vestingstad.

Aan zijn inspanningen is het te danken en, na de oprichting in 1932 van de *Stichting Menno van Coehoorn mede aan haar bemoeiingen, dat veel nog is bewaard gebleven, zodat het zeer de moeite waard was hier een vestingstedendag te houden.*

Na de causerie van de heer Van Nispen bezichtigden de genodigden, uitgebreid met de inmiddels gearriveerde afgevaardigden uit Hulst, de vele interessante en fraaie zaken die voor deze gelegenheid zijn geëxposeerd, zoals originele akten, kaarten, registers, penningen, munten, platen enz. enz. Hierna begeeft men zich naar het Arsenaal – luisterrijk gerestaureerd eigendom van de heer Van Welzenes, die met echtgenote het talrijke gezelschap onthalen op een Brabantse koffietafel van ongekende allure en kwaliteit. De eerste dronk van de brandewijn met suiker geldt dan ook gastvrouw en gastheer.

Na de maaltijd zet men voet aan boord van het m.s. Prins Maurits voor een rondvaart.

Van de op deze zonnige en winderige dag oprecht woelige baren gezien, biedt Willemstad eveneens een schilderachtige aanblik. Zeer zeker in vergelijking met het pal tegenover gelegen fort Numansdorp, waarvan de wallen worden ontsierd door caravans.

Tijdens de tocht naar de Haringvlietbrug, Hellegatsplein en het Volkerak sluisencomplex wordt een duidelijke explicatie gegeven van wat er te zien valt.

Weer gedebarreerd gaan de inmiddels in verschillende groepen verdeelde genodigden de objecten van hun keuze bezichtigen, waarbij te kiezen valt tussen Koepelkerk, d'Orangemolen, Stadswallen en de Cranerie antiekbeurs in het Oude Raadhuis.

Ter afsluiting van de dag gaan we terug naar het Arsenaal waar dankwoorden worden gesproken. Onze voorzitter opent de rij en memoreert dat het spijtig genoeg niet haalbaar schijnt om te komen tot een federatie van vestingsteden. Hij roept op, de traditie van het houden van vestingsteden-dagen voort te zetten en biedt tot slot Willemstad een bedrag van f 2500,- aan, te besteden voor de historische verzameling.

Vervolgens de *burgemeester van Hulst*, waarvan de afgevaardigden niet, zoals boze tongen veronderstelden in Antwerpen waren 'opgehouden', die Willemstad gelukwens met het slagen van deze dag. Hij zegt toe in 1980, het jaar waarin Hulst 800 jaar bestaat, de vestingsteden-dag te willen organiseren, hetgeen met geestdrift wordt aanvaard. Een wandbord met een 14e-eeuwse afbeelding van het stadhuis van Hulst wordt Willemstad als dank aangeboden. De *burgemeester van Brielle* doet zijn dankwoord vergezeld gaan van een prent van Brielle.

Naarden's burgervader memoreert het goede programma dat vandaag geboden is en vraagt: *waarheen in 1979?* Ook hij heeft voor de burgemeester van Willemstad een presentje.

Burgemeester Andel dankt alle aanwezigen voor hun komst en ook zijn stem is die van een roepende in het Arsenaal!

Dit toch is de *burgemeester van Buren* te veel en ondanks alle moeilijkheden van het eerst sinds 1978 bestaande Groot-Buren, biedt hij spontaan aan de vestingsteden-dag 1979 te organiseren.

Tot slot een welgemeend dankwoord aan de familie Van Welzenes en een 'wel thuis' voor alle aanwezigen, die kunnen terugzien op een zeer geslaagde dag in een weldadige omgeving.

VESTINGSTEDENDAGEN . . . HOE VERDER?

In het kader van het Monumentenjaar 1975 nam de Vesting NAARDEN het initiatief tot het organiseren van de eerste vestingstedendag. Meteen een succes, meteen de gedachte, dat het niet bij een eenmalige gebeurtenis mocht blijven en prompt meldde GRAVE zich voor de eerstvolgende happening. Het gemeentebestuur van die stad was echter genoodzaakt een jaar over te slaan, waardoor BRIELLE de gelegenheid kreeg 1976 voor haar rekening te nemen. GRAVE volgde in 1977 en in het verslagjaar nam Willemstad de honneurs waar.

Allemaal zeer geslaagde manifestaties, die er zeker toe hebben bijgedragen de belangstelling voor de vestingsteden, hun behoud en eventueel herstel levendig te houden.

Het is dan ook alleszins gewenst, dat het jaarlijks houden van een vestingstedendag – bij voorkeur telkens binnen een andere omwalling – tot een vaste traditie uitgroeit.

De vraag rijst nu: op welke wijze wordt de voortzetting gegarandeerd? Moet men afhankelijk blijven van een spontane reactie van een gegadigde op een vestingstedendag om te weten waar de volgende zal worden gehouden of kan men in onderling overleg tot een planning op langere termijn komen?

Bij de beantwoording van deze vragen zal men met de volgende facetten rekening moeten houden, t.w.

- a. de *normen*, waaraan een stad moet voldoen om in de tegenwoordige tijd nog als vestingstad te kunnen worden aangemerkt;
- b. het *aantal* steden, dat aan die te stellen normen voldoet;
- c. het *maximum aantal deelnemers*, dat aan een vestingstedendag kan deelnemen op een zowel voor de organisatoren als de deelnemers nuttige en aangename wijze;
- d. de vereiste *accommodatie en middelen* om een vestingstedendag te kunnen organiseren;
- e. eventuele *hulp* aan kleine vestingsteden om desgewenst ook daar een vestingstedendag te kunnen houden.
- f. uitsluitend *nationale* of daarnaast ook *regionale* vestingdagen.

Wil men deze goede traditie voortzetten, dan is het m.i. echter onvermijdelijk om tot een zekere vorm van overkoepeling te komen. Ten tijde van de bijeenkomst in NAARDEN was mijn eerste gedachte: dit is een taak voor de Stichting Menno van Coehoorn. Op suggesties in deze zin werd niet positief gereageerd, reden om hier voorshands niet op aan te dringen en het verdere verloop even af te wachten.

Tijdens de derde vestingstedendag te Grave heeft ons H.B.-lid drs. H. J. Kastein, Burgemeester van Naarden de kwestie van een overlegorgaan aangesneden. Maar het is er nog niet.

Waarom een overkoepeling of overlegorgaan zo gewenst is moge met een voorbeeld worden aangetoond.

De omstandigheid, dat de organiserende stad zich moet beperken in het aantal uitnodigingen (zie facetten c. en d. hierboven), leidt tot een min of meer willekeurige greep; zo heeft (hebben) in de afgelopen jaren deelgenomen

5 steden	aan 4 vestingstedendagen
2 steden	aan 3 vestingstedendagen
1 stad	aan 3 vestingstedendagen
3 steden	aan 1 vestingstedendag

Een duidelijk beeld van een planningloze organisatie. Op deze wijze kan men wellicht nog een paar jaar voortgaan, maar op den duur zal het onbevredigend blijken te zijn.

Willen de vestingsteden alsnog tot coördinatie overgaan, dan zie ik daar nog steeds een taak voor onze stichting liggen, niet zelf als een overkoepelend orgaan, maar als adviseur van een te stichten Unie van Vestingsteden of, wanneer men de voorkeur geeft aan een eenvoudiger vorm, van een Werkgroep Vestingstedendag. Besturen van Vestingsteden, sla de handen ineen, nu!

E.

Fort bij Rijnauwen

foto Frits van Santen

'NATUURBEHOUD OP VESTINGWERKEN IN DE PROVINCIE UTRECHT'

door drs Ad Littel

Inleiding

Gedurende de afgelopen jaren hebben natuurbeschermers diverse malen de betekenis van vestingwerken voor het natuurbehoud onder de aandacht van

een groot publiek gebracht. Wat dit betreft, moeten vooral de natuurbehoudsacties worden genoemd voor het Fort bij Rijnauwen (Arnolds & Van Ommen, 1974) en voor de Hoge Fronten te Maastricht (men zie b.v. Jaarboek 1977, Menno van Coehoorn).

Reeds in de vijftiger jaren gaven onderzoekers van de Rijksuniversiteit van Utrecht (Sluiter & Van Heerdt, 1954) bekendheid aan het belang van oude militaire bouwwerken voor de overwintering van vleermuizen.

Onder meer als gevolg daarvan is vanaf circa 1964 de belangstelling van natuurbeschermingsinstanties, zoals het Ministerie van CRM, voor vestingwerken gestaag gegroeid. In de loop van de zeventiger jaren heeft dit Ministerie enkele vestingwerken verworven welke door het Ministerie van Defensie waren afgestoten. Ofschoon aan vestingwerken ook cultuurhistorische waarden worden onderkend, stonden bij deze verwerving de natuurbehoudsmotieven voorop. Deze objecten zijn thans in beheer bij het Staatsbosbeheer. In de provincie Utrecht betreft het de volgende vestingwerken: de Redoute aan de Tienhovense Vaart ('Fort Kraaiennest'), het Werk aan de Waalse Wetering en het merendeel van de kaden en werken van de Stelling in de Geldersche Vallei (thans CRM-reservaat 'Voormalige Grebbelinie' geheten; men zie hiervoor het boekje van Van Blommestein, 1978).

Omdat de Dienst der Domeinen – ook in de provincie Utrecht – met regelmaat vestingwerken ter overname aanbiedt, maar ook omdat het Staatsbosbeheer (in casu het onder CRM ressorterende Consulentenschap voor Natuurbehoud in de prov. Utrecht) steeds vaker om advies wordt verzocht terzake van het beheer of het planologisch bestemmen van niet langer in feitelijk militair gebruik zijnde vestingwerken, ontstond bij genoemd consulentenschap de behoefte aan een overzicht van de natuurwaarden van alle vestingwerken in de provincie Utrecht. Dit overzicht zou dan ook kunnen dienen voor het aanpassen van het aankoopplan van CRM. *In 1976 is door auteur dezes een onderzoek uitgevoerd met als doel dit overzicht op te stellen. Onlangs is hierover met steun van de Stichting Menno van Coehoorn een rapport verschenen (Littel, 1978).*) Op basis van de in dit rapport bijeengebrachte gegevens (uit veldonderzoek en literatuurstudie) zal in dit artikel worden getracht, om ten behoeve van de geïnteresseerde doch niet daadwerkelijk bij het natuurbehoud betrokken lezer een kort overzicht te schetsen van opmerkelijke planten en dieren die op vestingwerken in de provincie Utrecht voorkomen, en op welke wijze dat voorkomen samenhangt met het karakter van die vestingwerken. Het verhaal is zo opgebouwd, dat achtereenvolgens planten en dieren van bepaalde onderdelen van vestingwerken – namelijk fortgrachten, aardwerken en 'bomvrije' gebouwen – zullen worden besproken.*

1. Fortgrachten

Meestal vormen de grachten rond forten een afgesloten systeem. Dat wil zeggen, dat ze niet nadelig kunnen worden beïnvloed door oppervlaktewater van slechte kwaliteit dat van elders afstroomt. Door de historische situatie van de grondeigendom is het meestal zo, dat op de gracht geen rioolwater van nabij gelegen woningen en boerderijen wordt geloosd. Ook vanaf het eigenlijke, door de gracht omringde fort gebeurt dit niet, omdat de hier (eventueel) aanwezige bomvrije kazernes en wachthuizen reeds bij de bouw zijn voorzien

van goede septic-putten, teneinde het gevaar van ziekten bij langdurige legering van manschappen tot een minimum te beperken.

Om genoemde redenen heeft het water van de fortgrachten doorgaans een veel betere kwaliteit dan in sloten in de omgeving. Met betere kwaliteit wordt hier bedoeld: met minder meststoffen, zodat de kans op de massale ontwikkeling van algen of van bepaalde oeverplanten gering is. Wateren, maar ook terreinen, die niet door één of enkele plantesoorten wordt gedomineerd, zijn doorgaans (tenzij namelijk die overheersende soort(en) overal elders zeldzaam is (zijn) van groter belang voor het natuurbehoud. Zo kan men in niet te diepe grachten, die matig rijk aan meststoffen zijn, grote velden drijfplanten vinden zoals de Witte Waterlelie, de Gele plomp, de Watergentiaan, het Drijvend Fonteinkruid, de drijvende vorm van de Veenwortel, en met een beetje geluk ook het Kikkerbeet. Deze drijvende planten maken de gracht tijdens de bloei in de vroege zomer tot een lust voor het oog.

Op de bodem van de gracht groeien meestal geen planten, omdat onvoldoende zonlicht tot die diepte (soms wel 3 meter) kan doordringen. Maar dit betekent niet, dat het water onder de drijvende planten levenloos zou zijn. In tegendeel, het water wemelt hier juist van de organismen, die echter van microscopische afmetingen zijn. Het betreft hier ééncellige en weinig-cellige plantjes en diertjes die gezamenlijk het plankton worden genoemd. Dit plankton is van essentieel belang voor alle dierlijke leven in en bij het water. Water dat veel en veelsoortig plankton bevat, is ook rijk aan watervlooien en insekten, en daardoor weer rijk aan kikkers en vissen, en daarom tenslotte ook nog rijk aan de hiervan levende water- en moerasvogels. In gunstige gevallen komen er ook Ringslangen voor, die zich vooral met kikkers voeden. Enkele bijzondere soorten vogels, die van de rijke vis- en kikkerstand in Utrechtse fortgrachten profiteren, zijn de Zwarte Stern (die in de gracht van het Fort bij Botshol zelfs broedt) en de Purperreiger (die broedt in de Vechtplassen, maar graag vist in de rustige fortgrachten). Een nauwgezet onderzoek van het plankton en de waterinsekten is enige jaren geleden door studenten van de Rijksuniversiteit van Utrecht uitgevoerd in de (2) grachten van het Fort bij Rijnauwen. Hierbij werd een opmerkelijke soortenrijkdom vastgesteld. Ook werden in de binnenste gracht bepaalde zeldzame soorten ééncellige plantjes en libelles en waterkevers aangetroffen, die elders in Nederland alleen nog in schone, zorgvuldig beheerde natuurgebieden voorkomen (Arnolds & Van Ommen, 1974).

Uit dit alles moge blijken, dat diverse fortgrachten op dit moment een belangrijke bijdrage aan het natuurbehoud leveren. Maar meer nog dan dat! De genoemde situatie van het waterbeheer maakt het mogelijk, om door middel van gericht beheer de ontwikkeling van dit soort natuurwaarden te stimuleren in grachten die thans als vervuild moeten worden gekwalificeerd.

2. Aardwerken van forten en andere vestingwerken

Een belangrijk deel van vestingwerken bestaat uit aardwerken. Deze hadden

merendeels de functie kwetsbare gebouwen of geschutsopstellingen voor vijandelijk geschut af te schermen (hoofdwal, bastions, maar ook de gronddekking op de gebouwen), en zelden een functie als geschutsopstelling (dijkposten, batterijen en 'werken'). De voor de aardwerken benodigde grond werd meestal ter plaatse, bijvoorbeeld in de gracht, ontgraven. In terreinen met een zwakke (b.v. venige) grondslag werd eerst grond ontgraven tot op het onderliggende zand en dan een werk gebouwd met behulp van (uit de duinen of het Gooi per trekschuit) aangevoerd zand. De grondsoort van aardwerken op vestingwerken kan dus aanzienlijk verschillen, zowel onderling als met de directe omgeving.

Dit gegeven komt tot uitdrukking in de vegetatie. Op de wat hogere aardwerken moeten de planten het zonder vochtvoorziening vanuit het grondwater stellen. Zij zijn daarmee geheel aangewezen op het regenwater dat in de bovenste grondlaag blijft hangen. Omdat dit 's zomers heel weinig is, is de begroeiing meestal uitermate schraal en droog. In verband met de militaire gebruikseis, dat het vrije uitzicht op het schootsveld niet mocht worden belemmerd door boomgroei op en bij het vestingwerk, werden door middel van maaien en beweiding graslandvegetaties op de aardwerken in stand gehouden. Pas na het vervallen van deze gebruikseis konden op vele plaatsen struiken en boomgroei ontstaan. Ten gevolge van de kostenstijging van het maaien werd deze beheersmaatregel steeds meer vervangen door beweiding. Op plaatsen waar beweiding te riskant is (steile taluds, daken van gebouwen), blijft tegenwoordig vegetatiebeheer achterwege en ontstaat afhankelijk van droogte en voedselrijkdom van de grond respectievelijk schraal grasland, bramenruigte of bos.

Alle hierboven genoemde soorten vegetatie hebben hun interessante kenmerken. Zo ontwikkelt zich op de niet gemaaide zandgronddekking van gebouwen vaak een zeer bloemenrijk ruig grasland met fraaie plantesoorten als de Veldlathyrus, de Aardaker (ook een wilde Lathyrus-soort), het Geel Walstro, het Muizenootje, het Sint-Janskruid en de Wilde Asperge. Minder opvallend zijn hier de bij een nadere beschouwing in de bloeitijd uiterst fraaie Veldbies en de talrijke mossoorten en de soms voorkomende, tegenwoordig in Nederland zeldzame grassoort Bevertjes (ook Trilgras genoemd).

Ook weidevegetaties op vrij droge klei- of zavel-houdende aardwerken zijn vaak zeer bloemrijk, mits de beweiding niet te zwaar is. Dan kunnen tussen de hoog opschietende grassen talloze Margrietten worden aangetroffen, tezamen met de Gele Morgenster, het fraai geel bloeiende Smalbladig Kruiskruid, het Tweejarig Streepzaad, het met blauwe bloemen getooide Knopkruid en de sierlijke schermbloemigen Wilde Peen en Pastinaak. Grote oppervlaktes van dit schitterende type grasland worden b.v. aangetroffen op het Fort bij Nieuwersluis en het Fort bij Vechten.

Waar bos of struikgewas is ontwikkeld op zavelige rivierklei komen soms boskruiden voor die in Nederland vrij zeldzaam zijn om de eenvoudige reden dat de meeste grond van die soort in agrarisch gebruik is. Voorbeelden zijn het Heksenkruid met zijn verbazingwekkend gevormde bloempjes, de Wespenorchis, om welks fraaie slanke bloeiwijzen het betreurd mag worden dat er meestal maar zo'n 5-10 bijstaan, en het Maarts Viooltje. De beste voorbeelden van dit type bosondergroei zijn op de Forten bij Rijnauwen en bij Vechten te vinden.

Heksenkruid

Het is vooral ook de boomgroei, die er voor zorgt dat vestingwerken vaak een rijke fauna herbergen. Op vestingwerken waar boom- en struikgroepen afgewisseld worden door kleine stukjes grasland en waar de gracht oevers deels met bomen en struiken zijn begroeid en deels met een rietkraag zijn omzoomd, plegen zo'n 30 tot 50 soorten vogels te broeden. Dat zijn er evenveel of zelfs meer dan op de landgoederen in de provincie Utrecht. De broedvogelfauna is ook zeer breed samengesteld; zij loopt uiteen van uilen en roofvogels via zangvogels tot water- en moerasvogels. Hun gemeenschappelijke voorkeur voor vestingwerken heeft betrekking op de grote rust die er meestal heerst, en op de uitgebreide nestelmogelijkheden. Een gedeelte van die nestgelegenheid kan alleen door mensen in stand worden gehouden, zoals de knotwilgen op de berm van de hoofdwal, die de favoriete broedplaats zijn voor Steenuilen.

Een andere diersoort waarvoor de afwisseling van bosschages en graslanden van belang is, is het Ree. Hiervan komt op het Fort bij Rijnauwen reeds jaren een permanente groep voor. De overige Utrechtse fortten zijn vermoedelijk hiervoor te klein.

De droge graslanden op zich hebben niet zo'n opvallende fauna. Wel is hier tengevolge van de plantenrijkdom de diversiteit van insecten en spinnen opvallend groot. De bloemen worden op zomerdagen door allerlei vlinders

bezocht. Voor de vogels is het grasland alleen van belang als voedselbron. Gebroed wordt er nauwelijks; dit in tegenstelling tot die plaatsen waar het grasland tot Braamstruweel is verruigd. Dat is een ideale én veilige nestplaats voor vogels als de Heggemus en de Winterkoning.

Uit de zojuist gegeven voorbeelden moet niet worden geconcludeerd, dat de natuurbescherming alleen gebaat zou zijn bij het laten verruigen en het met bos en struikgewas begroeid raken van vestingwerken. Zelfs voor de vogelwereld is dit geen ideale situatie, getuige de wat geringere rijkdom van zwaar met houtgwas begroeide forten als dat bij Abcoude. Een andere reden om vestingwerken voor een aanmerkelijk deel open te houden vormt de flora. Hierboven reeds is de botanische betekenis aangeduid van de droge graslanden. Hierop komen vegetatietypen voor die in de rest van Nederland steeds zeldzamer worden door het veranderende agrarische beheer met o.a. steeds grotere kunstmestgiften.

Op vestingwerken kunnen met een gevarieerd beheer, dat wil zeggen op de geschikte plaatsen maaien en extensief beweiden, voorbeelden van deze vegetatietypen in stand worden gehouden. Een bijkomend groot voordeel van dit beheer is, zeker gezien de doelstelling van de Stichting Menno van Coehoorn, dat het vestingwerk opener, herkenbaarder, en derhalve van grotere cultuurhistorische betekenis is. Hoewel de wensen zeker niet op alle punten overeenkomen, is het stellig overdreven om van een conflict tussen cultuur- en natuurbehoud op vestingwerken te spreken.

3. Gebouwen op vestingwerken

Ook veel gebouwen op vestingwerken blijken van belang te zijn voor het natuurbehoud. Eigenlijk gaat het om twee belangen, namelijk de flora op de buitenzijde van gebouwen en de fauna binnenin de gebouwen.

Bij het botanische belang betreft het globaal alle metselwerk uit de 19e eeuw, waarvoor een bepaalde, thans in onbruik geraakte, kalkrijke metselspecie is gebruikt. Behalve voor gebouwen geldt dit dus b.v. ook voor de gerevêterde facen en keel van de vier Lunetten op de Houtense Vlakte en de inlaatsluizen bij Honswijk en Everdingen.

Op de buitenzijde van muren van bouwwerken heersen voor levende wezens zeer vijandige omstandigheden: sporadische regenval met grote droogte daarvoor en -na, en extreem-wisselende temperaturen. In dit woestijnklimaat kunnen alleen korstmossen, mossen en droogte-resistente planten overleven, waarvan de laatste categorie dat eigenlijk alleen op de vochtige plekje kan, zoals in spleten en scheuren. Op één gebouw komen plaatsen met uiteenlopende omstandigheden voor; elke windrichting wordt gekenmerkt door haar eigen hoeveelheid regenval en blootstelling aan zonneschijn. Daarom kan elke muur van een gebouw een typische, eigen begroeiing hebben. Het totaal aantal soorten mossen en korstmossen kan daardoor

opvallend groot zijn (b.v. 90). Omdat het een ongebruikelijke groeiplaats betreft (d.w.z. een die in de natuur nauwelijks voorkomt), komen ook vrij veel landelijk zeldzame soorten mossen en kortmossen voor. Ook het Muurvariantje komt hier naar verhouding zeer veel voor. De andere planten die op het metselwerk groeien treffen we meestal ook wel in nabijgelegen zeer droog grasland aan. Het aardige van hun groeien op muren is, dat ze niet zo weelderig blad produceren maar wel enthousiast bloeien (levensnoodzaak), waardoor het geheel een fraaie aanblik biedt.

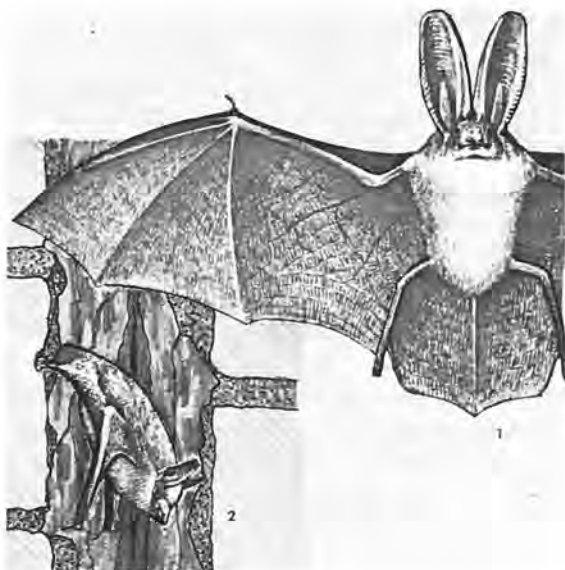
Een vergelijkbaar verhaal kan voor de cement-betonnen onderkomens worden gehouden. Ook dit rond de eeuwwisseling toegepaste materiaal heeft zich tengevolge van de bijzondere mineralen-samenstelling een mos- en korstmosbegroeiing ontwikkeld met landelijk zeldzame soorten. Dit bleek b.v. uit een inventarisatie van het Fort bij Vechten en het Fort Ruigenhoek (Slagter, 1974) en van verspreid staande kazematten ten oosten van Utrecht (Greven, 1973).

Het faunistisch belang van gebouwen op vestingwerken is gelegen in een aantal factoren.

In de eerste plaats zijn de nissen en open ventilatiekokers een beschutte, zelden verstoorde en derhalve gunstige nestplaats voor uilen en de Torenvalk. Enkele aardige voorbeelden hiervan zijn de Kerkuil, die reeds jaren achtereen broedt in het bomvrije wachthuis van het Fort te Jutphaas, dat nota bene door een wijnhandel voor opslag en overslag wordt gebruikt, en de Torenvalk waarvan reeds een aantal opeenvolgende jaren een paartje met succes broedt in een ventilatiekoker (zonder rooster) aan de voorgevel van de bomvrije kazerne op het Fort bij Abcoude. In de periode waarin de valkejongen opgroeien, kan men deze mooie vogels (zowel ouders als jongen) van zeer nabij waarnemen op het nest of op één van de rustpunten tegenover de kazerne.

In de tweede plaats zijn de bomvrije gebouwen in principe uitstekende overwinteringsplaatsen voor vleurmuizen, omdat de luchtvochtigheid vrij hoog is en de temperatuur gedurende de gehele winter enige graden boven 0°C blijft. De overige voorwaarden zijn, dat er slechts één vrij kleine toegang is (anders tocht het te hard) en dat er een grote rust heerst. In ruimten die aan deze voorwaarden voldoen overwinteren vleurmuizen in de typische verstarde toestand van hun winterslaap. Omdat de gewelven van de ruimten meestal te glad zijn om aan te hangen, kruipen de dieren hier in de ontstane scheuren in het metselwerk of in de (verstopte) ventilatiekokers. Een bijkomend voordeel voor de vleurmuizen is dat zij zich, zolang het nog niet koud genoeg is voor de winterslaap, kunnen voeden met talloze muggen en andere insecten die zich in de gewelven verzamelen om te overwinteren.

Door een aantal oorzaken is de vleurmuizenstand in Nederland gedurende de afgelopen 20 jaar sterk teruggelopen. De voornaamste oorzaken zijn de veelvuldig gebruikte insecticiden, die de vleurmuizen via hun voedsel binnenkrijgen en die tot dodelijke doses ophoopten, en de afbraak

1. *Gewone grootoorvleermuis*
2. *Snorvleermuis*

of restauratie van oude gebouwen zoals kerken die voorheen aan de overwinteringsvoorwaarden voldeden. Op forten in de provincie Utrecht en in het rivierengebied kwamen in het begin van de vijftiger jaren opmerkelijk veel vleermuizen voor. Samen met de kelders van enkele kastelen langs de Rijn waren (en zijn) forten de enige plaatsen in Midden-Nederland waar vleermuizen in flinke aantallen overwinter(d)en. Ook het aantal soorten was opmerkelijk. Op sommige plaatsen, zoals de kelders van de toren op het Fort Honswijk, kwamen de Gewone Grootoorvleermuis, de Watervleermuis, de Snor- (of Kleine) vleermuis en de Franjestaart tezamen voor (Van Heerdt & Sluiter, 1961).

Echter, ook op de forten liepen de aantallen vleermuizen in de daaropvolgende jaren snel terug (Van Heerdt & Sluiter, 1965). Behalve aan de zojuist genoemde oorzaken moet dit ook worden geweten aan het intensievere gebruik van de bomvrije gebouwen op sommige vestingwerken (b.v. Fort bij Vechten, Fort de Gagel), of juist aan het verwaarlozen ervan (kapotte luiken, open deuren; zoals b.v. de toren op Fort Honswijk, Werk aan de Korte Uitweg, Fort Rijnauwen).

In de zeventiger jaren is echter gebleken dat bij een zorgvuldig beheer zelfs in betrekkelijk kleine bomvrije gebouwen vleermuizen weer kunnen komen overwinteren. In het kleine gebouw op het CRM-reservaat Werk aan de Waalse Wetering is het aantal jaarlijks overwinterende Grootoorvleermuis, Snorvleermuis en Watervleermuis langzaam toegenomen van 1 tot 9 exemplaren. Daarmee moet dit object naar de huidige maatstaven voor de zo zeldzaam geworden vleermuizen als zeer waardevol in dit opzicht worden bestempeld.

Slotopmerking

In dit artikel is getracht in kort bestek aan te geven op welke manieren vestingwerken in de provincie Utrecht van belang zijn voor het natuurbehoud in Nederland. Het moge duidelijk zijn geworden, dat de natuurbescherming er geenszins bij gebaat is dat vestingwerken geheel worden ontruimd en vervolgens verwilderen. De natuurwaarden die juist voor vestingwerken zo kenmerkend zijn, zijn voor een zeer belangrijk deel afhankelijk van een zorgvuldig, periodiek of permanent beheer, zoals dat er vroeger placht te worden toegepast. Nu het militaire belang van vestingwerken sterk is gereduceerd en zorgvuldig onderhoud te kostbaar wordt geacht, is de noodzaak ontstaan voor dié objecten, die er om hun betekenis voor de cultuurhistorie en het natuurbehoud recht op hebben, nieuwe eigenaars/beheerders te zoeken. Uit een aantal van de gegeven voorbeelden blijkt, dat vestingwerken – mits goed beheerd – zowel aan de vestingbouwkundig geïnteresseerde en aan de bioloog met gedetailleerde belangstelling voor korstmossen of insecten, alsook aan de sportvisser en de liefhebber van wilde bloemen, vogels of landschapsschoon veel genoegens kunnen bieden.

Literatuuropgave

- ARNOLDS, E. & OMMEN, F. van (1974): 'Het Fort bij Rhijnauwen – een evaluatie van de huidige situatie, in het bijzonder van de biologische betekenis, en de daaruit voortvloeiende consequenties voor de toekomstige bestemming'. Utrecht: Kromme Rijn Project RU-Utrecht, rapport nr. 10: 87 pp. (2e herziene uitgave).
- BLOMMESTEIN, J. C. T. van (1978): 'De Grebbelinie, van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument'. Utrecht: uitgave Stichting Menno van Coehoorn.
- GREVEN, H. C. (1973): 'Mossen op bunkers', *De Levende Natuur* 76: 25-30.
- HEERDT, P. F. van & SLUITER, J. W. (1961): 'Resultaten van het vleermuisonderzoek in Nederland in 1960'. *De Levende Natuur* 64: 156-162.
- HEERDT, P. F. van & SLUITER, J. W. (1965): 'Overzicht van het aantal gevonden vleermuizen in een aantal forten van de Hollandse waterlinie in de jaren 1952-1965'. Utrecht: brief aan SBB d.d. 24/3/1965 (archief SBB).
- LITTEL, A. (1978): 'De oude vestingwerken in de provincie Utrecht: verslag van een onderzoek naar hun waarde voor het natuurbehoud'. Utrecht: rapport Staatsbosbeheer, Cons. v. Natuurbehoud in de prov. Utrecht, 2 delen. Deel A: 153 pp. Deel B: 54 krtn, 76 pp. tabn.
- SLAGTER, S. (1974): 'Bryologische inventarisaties van de Forten rondom Utrecht'. Utrecht: doct. verslag Inst. v. Syst. Plantkunde der R.U.U., 39 pp.
- SLUITER, J. W. & HEERDT, P. F. van (1954): 'Waarnemingen over de verspreiding van enige vleermuissoorten in Midden-Nederland'. *De Levende Natuur* 57: 15-19, 35-38.

* Dit rapport zal eerlang in druk worden uitgegeven (red.).

HET 47e PAINFBAT IN HET JAAR 1978

Het jaar 1978 stond, voor het 47e Pantserinfanterie bataljon Menno van Coehoorn, in het licht van de vervanging van de AMX. De laatste grote oefening, 'Salut-Mix', gehouden van 26 tot en met 29 juni, was het officiële afscheid van de AMX'n. Vier dagen onafgebroken regenval en modderpoe-len, als was het herfst, kenmerkten het beeld van deze oefening.

Het allerlaatste optreden van de AMX'n vond plaats van 11 tot en met 21 oktober op het oefenterrein 'Vogelsang'.

Na deze oefening kon serieus gewerkt worden aan de invoering van de YPR-765 waarvan de eerste exemplaren op 12 oktober binnenrolden.

Eind december kon men het vervangingsproject zo goed als voltooid be-schouwen. Het wachten is nu nog op 6 voertuigen voor het antitankpeloton.

Over het jaar 1978 vallen de volgende evenementen te melden:

12 januari	Commando-overdracht van luitenant-kolonel Jhr A. W. Snoeck aan luitenant-kolonel H. M. Aalbers.
20 januari	Brigade cross: 2e plaats voor de C-Cie.
15 maart	KL cross: 47 Painfbat werd 2e van de 32 ploegen.
22 maart	Bat sportdag: 1. SSV-Cie 2. C-Cie 3. B-Cie 4. Paost-Cie.
12-13 april	Brig sportdag: 1e plaats voor de SSV-Cie 47 Painfbat.
8 mei	Prins Bernhard Trofee: 2e plaats voor 47 Painfbat.
11 mei	3e plaats bij de Generaal Bartels Beker wedstrijden.
13 mei	Herdenking te Mill van de gevallen van 3 RI in mei 1940.
26-29 juni	Oefening 'Salut-Mix' in Duitsland (Brigadeleiding).
3-7 juli	Oefening 'Pre-Drive' in Duitsland voor de C-Cie (Brigadeleiding).
16 september	Een deputatie van het Regiment heeft deelgenomen aan de officiële overdracht van een tweetal kanonnen aan de stad Sloten door de vereniging 'Vrienden van de Vesting Sloten' (*) (zie ook blz. 82).
11-21 oktober	Oefening 'Vogelsang' in Duitsland (Bataljonsleiding).
24 november	Regiments-diner. Bij de oefening 'Pantser-storm' bij het Korps Commando Troepen te Roosendaal, behaalden zowel de C-Cie als de B-Cie een waardering van de Divisie-Commandant voor een zeer goede uitvoering.

HET NIEUWE GEPANTSERDE GEVECHTSVOERTUIG YPR-765

1 Het zogenaamde gesloten wapensysteem	11 Rechthoekig luik met ventilator
2 Zoeklicht	12 Episcoop met schietpoort
3 25 mm snelvuurkanon	13 Antennepot
4 7,62 mitrailleur coax	14 Brandstofvuldeksel
5 Plaats van de motor	15 Bevestigingsbeugel uitrustingsstukken
6 Rookbus lanceerinrichting	16 Rechter rupsband met 64 schakels
7 Boeggolfplaat	17 Linker rupsband met 63 schakels
8 Richtmiddelen	18 Aandrijf wiel
9 Bestuurdersplaats	19 Loopwielen
10 Plaats van de voertuigcommandant	20 Spanwiel

KAMPEN ONTVANGT EEN DONATIE VAN f 10.000 MET HET EERSTE EXEMPLAAR VAN SHELL-JOURNAAL VAN NEDERLANDSE STADspoORTEN

Op 14 december 1978 verzamelt zich in het ten dele nog middeleeuwse stadhuis van Kampen een uitgebreid gezelschap van genodigden om er getuige van te zijn wanneer president-directeur ir. J. A. P. Montijn van Shell-Nederland b. v. de eerste exemplaren uitreikt van het boekje SHELL JOURNAAL VAN NEDERLANDSE STADspoORTEN, geschreven door dr J. M. Fuchs en W. J. Simons, aan burgemeester H. C. Kleemans en aan onze voorzitter de heer W. F. K. Engelbrecht.

Ieder jaar komt er een Shell Journaal uit, bedoeld als kerstgeschenk en nieuwjaarsattentie voor relaties, voor het personeel en voor gepensioneerden.

De heren W. F. K. Engelbrecht (midden) en H. C. Kleemans (rechts) bekijken samen met president-directeur van Shell Nederland Ir. J. A. P. Montijn het Shell-journaal (foto: fotobureau Thuring).

Het Shell Journaal wordt, afhankelijk van het onderwerp, opgedragen aan een sociaal-culturele instelling of vereniging en die opdracht gaat meestal gepaard met een donatie.

Deze keer luidde de titel zoals hierboven reeds vermeld en het journaal werd opgedragen aan onze stichting. De daaraan verbonden donatie zou ten goede moeten komen aan een stad die in het bezit is van stadspoorten en het bedrag zou moeten worden aangewend voor verbetering of verfraaiing daarvan. Ons bestuur adviseerde de stad Kampen daarvoor te kiezen mits het gemeentebestuur het daarmee eens zou zijn. Uit de spontane hartelijkheid waarmee de vertegenwoordigers van Shell Nederland en onze stichting werden ontvangen bij de voorbespreking, bleek duidelijk dat Kampen de attentie zeer waardeerde.

Op 14 december trad burgemeester Kleemans op als gastheer vanwege de gemeente en verwelkomde zijn gasten in de voorname statiezalen van dit mooie raadhuis met een korte toespraak vol humor.

'Wij prijzen ons gelukkig' aldus ir Montijn 'vandaag de gast te zijn in een stad die behalve vele andere prachtige monumenten ook niet minder dan drie goed bewaarde stadspoorten bezit.' De donatie - een cheque van f 10.000 werd door de heer Montijn aan onze voorzitter overhandigd, die vervolgens het woord voerde en de cheque op zijn beurt aanbood aan Kampen's burgervader.

Tijdens een rondrit met bussen door de stad konden de genodigden uit eigen aanschouwing vaststellen hoe Kampen geleidelijk aan wordt gerestaureerd en gerenoveerd.

Na terugkeer in de zalen met statieportretten van onze stadhouders en van de regerende vorsten uit ons koningshuis ontbrak het de gasten niet aan goede zorgen vanwege het gemeentebestuur.

Bij de voorbereiding van dit gebeuren en de bespreking daarover in ons vergaderlokaal in de Alexanderkazerne in Den Haag maakte men een foto van het dagelijks bestuur van onze stichting (zie pagina 112).

T.

De Koornmarktspoort, de oudste poort van Kampen.

LONDEN 15 t/m 18 september 1978
FORTRESS STUDY GROUP

Het deelnemen aan de jaarlijkse (internationale) conferentie van de F.S.G. is een evenement waarnaar men – eens de smaak gevat hebbende – met verlangen uitzielt. Ditmaal waren de deelnemers – in het bijzonder de buitenlanders en elders wonende Britten – gehuisvest in *Chelsea College* in 'Central Londen', een nogal ruim begrip naar onze maatstaven. Bijna twintig uren per etmaal raast hier het verkeer, waarin de rode tweedeksbussen talrijk zijn, door de vrij smalle King's Road, waaraan het college is gelegen. Aan weerskanten aaneengesloten winkels van zeer uiteenlopende aard en 'standing', bioscopen, theaters, dancings, koffiehuisen, exotische eethuisjes, pubs, antiquairs, rommelzaakjes. Kortom oergezellig om er eens een weekje pied à terre te hebben. Oudtijds een artistieke en litteraire buurt met een Victoriaans aandoend, enigszins verkommerd uiterlijk. Een aanmerkelijk verschil met de universiteiten, die de vorige jaren gastvrijheid verleenden: Canterbury (1977) en Southampton (1976) beide afgezonderd gelegen in een aantrekkelijke omgeving buiten de steden. Dáár, moderner inrichting en rust; in Londen alleszins bevredigend wat huisvesting en voeding betreft maar met een beetje rommelig en luidruchtig studentenvolkje dat zich onderling best amuseerde en de juke-box constant in bedrijf scheen te willen houden. Een leuke ervaring om daarmee samen te wonen!

Thans het woord aan een trouwe deelnemer: dr J. S. van Wieringen.

Konferentie van de Fortress Study Group 1978 in Londen door dr J. S. van Wieringen

De FSG kent nog steeds een gezonde groei. Het aantal leden is nu 175, van wie 57 van buiten Groot-Brittannië. De groep geeft het blad 'Fort' uit, dat artikelen over vestinggeschiedenis bevat, en organiseert eenmaal per jaar een conferentie. In 1978 vond deze plaats in Londen van 15 t/m 18 september, een dag langer dan gewoonlijk. De extra dag werd besteed aan het 900-jarig bestaan van de Tower van Londen. Dit jubileum was aanleiding voor een symposium in deze middeleeuwse versterking die 500 jaar lang het regeringscentrum van het Engelse koninkrijk is geweest. Nog altijd is het een trekpleister, die iedere echte Engelsman minstens eenmaal in zijn leven bezocht moet hebben.

Aan de Tower waren 4 voordrachten gewijd. *Andrew Saunders* behandelde de verdedigingswerken langs de Theems. In de 16e eeuw werden ten oosten

Tilbury Fort (foto W. F. K. Engelbrecht).

Terreplein met mortieren.

Tilbury Fort (foto W. F. K. Engelbrecht).

Toegangspoort.

van Londen verschillende blokhuisen gebouwd, honderd jaar later gevolgd door Tilbury Fort. In 1779 en 1795 kwamen er meer naar het oosten nog enkele kustbatterijen bij, maar de grootste bouwactiviteit begon, evenals op andere plaatsen langs de Britse kusten, toen rond 1860 de vrees ontstond voor een aanval door de pantservloot die in Frankrijk werd opgebouwd. Sindsdien zijn geen nieuwe forten meer gemaakt, maar wel zijn tot de tweede wereldoorlog de meeste nog enkele malen aangepast voor modern geschut. *Peter Curnow* gaf een boeiend overzicht over de ontwikkeling van de Tower in de loop der eeuwen. Door opgravingen wordt de kennis daarover nog steeds aangevuld. De oudste delen zijn Romeins, want de Tower is in 1078 gesticht tegen een toen nog bestaand gedeelte van de stadsmuur van het Romeinse Londinium. Uitbreidingen volgden in de volgende eeuwen. Het koninklijk paleis werd na de 16e eeuw niet meer bewoond, maar de Tower bleef in gebruik als veilige bergplaats voor kostbare zaken. Nog steeds worden de Britse kroonjuwelen hier bewaard. Ook is er een uitgebreide verzameling wapens en harnassen.

William Reid beschreef hoe nog in 1893 de Tower in staat van verdediging is gebracht omdat men bevreesd was voor een aanslag door Ierse rebellen.

Derek Renn sprak over schietgaten in kastelen. Dit onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met enkele boogschutters. De 4 behandelde onderwerpen lagen eigenlijk buiten het onderzoekerrein van de FSG, verdedigingswerken van na de invoering van het buskruit, maar de Tower en zijn musea zijn zo interessant, dat niemand spijt had van deze grensoverschrijding.

Tijdens de jaarvergadering droeg *Anthony Kemp*, een van de oprichters der groep, het voorzitterschap over aan *Brigadier Hamilton-Baillie*. De scheidende voorzitter hield een voordracht over de Duitse Festes. In de vestinggeschiedenis is de Feste van belang als overgang van kringfort naar Maginotfort.

Het 19e-eeuwse kringfort was een opeenhoping van lange-afstands- en nabijverdedigingsgeschut; bij ons is fort Rijnauwen een goed voorbeeld. Dit type werd rond 1885 onbruikbaar door de uitvinding van de brisantgranaat. Het eerste antwoord hierop van de vestingbouwers was het verplaatsen van het lange-afstandsgeschut uit de forten naar neven- en tussenbatterijen daarbuiten. De forten zelf werden infanteriesteunpunt.

De stelling van Amsterdam is hiervan een goed voorbeeld; dr Belonje heeft erover geschreven in het jaarboek van 1976. De Duitsers gingen omstreeks 1900 een stap verder met de invoering van de 'befestigte Gruppe' of Feste. Op dominerende terreinpunten werden pantserbatterijen voor lange-afstandsgeschut en infanterieopstellingen gebouwd binnen een gemeenschappelijke hindernis, ondergronds door tunnels met elkaar verbonden en onder een gemeenschappelijk commando. Het vroegere multi-functionele fort was hiermee weer teruggekomen, maar dan wel minder kwetsbaar door spreiding van de onderdelen (over 100 tot 200 ha), pantsering en camouflage.

Coalhouse Fort
(foto W. F. K. Engelbrecht)

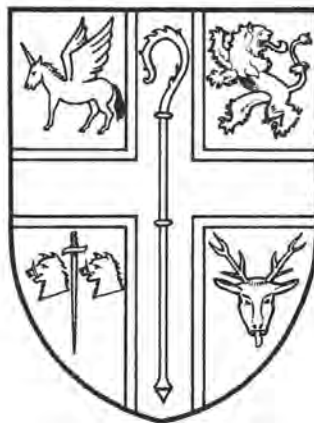
De voordracht werd aangevuld door de Franse genie-generaal *Nicolas*, die in 1944 als adviseur bij de Amerikanen was opgetreden. Het werd een geanimeerde discussie, die pas eindigde toen de conciërge de zaal kwam sluiten.

Er waren twee dagexcursies naar verdedigingswerken aan de Theems. De eerste voerde naar de zuidoever, waar bij Chatham een deel van de linie om de marinewerf en *Fort Borstal* werden bekeken. Door een defekt aan de bus was er helaas geen tijd meer voor een bezoek aan het 16e-eeuwse *Upnor Castle*, dat in 1667 de Nederlandse overval wist te stuiten. De Chatham lines zijn in de 18e eeuw aangelegd als een gebastioneerde aarden wal. Tijdens de Napoleontische oorlogen werd de eskarp bekleed en werden enkele buitenwerken, bomvrije gebouwen en tunnels toegevoegd. Liefhebbers van kunstige metselwerken konden hier hun hart ophalen, maar ook het prachtige uitzicht over de stad en de Medway én het plukken van de overvloedig aanwezige bramen trokken veel belangstelling. (Mevrouw Engelbrecht kwam hier oog in oog te staan met een vos, die ons bezoek niet zo kon waarderen. red.) Fort

Borstal is een van de laatste landforten die in Engeland zijn gebouwd. Het behoort tot een kringstelling van 7 werken die Chatham aan de landzijde moesten beveiligen. Chatham was niet alleen als vlootbasis van belang, maar bedreigde ook de flank van landingstroepen die uit Kent naar Londen zouden willen oprukken. De bouw van de forten begon in 1875, werd stilgelegd bij de komst van de brisantgranaten, maar in 1889 hervat volgens herziene plannen. Daarom heeft Fort Borstal gebouwen met baksteengewelven waaroverheen een dikke laag cementbeton.

De laatste excursie voerde naar *Tilbury Fort en Coalhouse Fort* aan de noordelijke Theemsoever. Tilbury Fort is een kustbatterij met een gebastioneerd landfront, van 1670 tot 1683 gebouwd naar ontwerp van *Sir Bernard De Gomme*.*) Deze had de vestingbouw geleerd in het leger van Frederik Hendrik. Op enkele 19de-eeuwse veranderingen na is het fort in de oorspronkelijk staat. Het is als monument aangewezen en wordt uitstekend onderhouden door de dienst voor Ancient Monuments. Iets verder oostelijk ligt Coalhouse Fort, een typisch Brits kustfort uit de zestiger jaren der vorige eeuw. Het heeft kanonkazematten met voormuren van pantserplaten tussen blokken graniet. Het bezoek aan dit fort werd een geslaagd slot van de door prachtig weer begunstigde conferentie.

*) Die uit de Nederlanden afkomstig zou zijn maar over wie weinig bekend is. (red.)

The Borough of Chelsea

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN NEDERLANDS VERDEDIGINGSLINIES.

Doctoraalscriptie Historische Geografie P. A. M. van Wijk, Amsterdam
1977

De Stichting 'Menno van Coehoorn' kan niet anders dan er zich over verheugen wanneer men haar doelstellingen komt ondersteunen, vandaar dat het gewaardeerd moet worden wanneer zoals in dit geval een student zich verdiepen wil in uitingen der oude militaire bouwkunst. De samensteller van het bovenbedoelde geschrift heeft zich veel moeite getroost om voornamelijk aan de hand van copieën uit oude en ook verouderde werken ons te onderhouden over verschillende systemen van inundatie. Hij licht dan in hoofdzaak twee perioden uit de Nederlandse geschiedenis (nà 1579 en 1629) en verklaart daarbij 'We kunnen stellen dat de militaire activiteiten van de vaderlandse landmacht na 1600 steeds een defensief karakter hebben gedragen' een toevoeging, waarin geen kenner van onze historie hem zal kunnen volgen.

Dan is er een overzicht van de IJssellinie, de Grebbelinie en de Utrechtse Linie, waarna in deze enumeratie aangehaald zijn 'De Hollandse Waterlinie' en 'De Linie rond Amsterdam'.

Die laatste twee benamingen kunnen alleen maar tot verwarring leiden, omdat in plaats daarvan geschreven had moeten worden: 'de Oude Hollandsche Waterlinie', later 'de Nieuwe Hollandsche Waterlinie' en: de 'Linie van Amsterdam' (annex de zg. 'Linie van Beverwijk') en de 'Stelling van Amsterdam'.

Wat deze laatste verdedigingslinie betreft verbaast het dat in de aangehaalde literatuur het standaardwerk van Van Dam van Isselt geen plaats waardig gekeurd is. In de opsomming van de accessen dezer stelling was de schrijver weinig gelukkig in zijn vermelding (quod non) dat Kraijenhoff 'alleen posten had laten opwerpen aan de IJkant', omdat deze mededeling volstrekt onvolledig is.

Verhoudingsgewijs wordt in deze bijdrage zeer veel aandacht besteed aan de afsluiting van het acces aan de noorder Lekdijk. Maar waarom wordt hier nu gezweven over de Werken aan de Groene Weg? En zijn forten met bijliggende werken, dienende ter vergrendeling van het overliggend acces aan de *Zuider Lekdijk* niet van minstens evengroot belang?

Bij de behandeling der Grebbelinie wordt met geen woord over het voorheen zo belangrijke Fort aan de Buurtsteeg op de Rijnspoorweg gerept en zo zijn er meer bezwaren aan te wijzen. 'Lombolgen' moet wel een drukfout zijn, zoals de kolonel-directeur der Franse Genie Eugène Pâris heette. Helaas heeft ook het Nederlands hier en daar wat te lijden gehad...

Summa summarum moet ik zeggen: dankbaar, maar niet voldaan.

Mocht het geschrift in druk verschijnen dan zou ik de auteur willen adviseren vooral kennis te nemen van het summiere, maar steeds voortreffelijk gebleven overzicht, opgesteld door de oud-overste van de Generale Staf Jhr. G. A. A. Alting von Geusau getiteld 'Onze Weermacht te Land', Amsterdam 1916 en voor betere illustratie naar het onder auspiciën onzer Stichting gepubliceerde werk van Noortje de Roy van Zuydewijn 'Verschanste Schoonheid', Amsterdam 1977.

AJKmaar, dec. 1978

Dr J. Belonje.

GAAT STEVENSWEERT HET GOEDE VOORBEELD VAN HEUSDEN EN BOURTANGE VOLGEN?

De situatie van Stevensweert nú vertoont veel overeenkomst met die van Bourtange vóór 1972, n.l. een oude kern – uiteraard veel groter dan die van het Groningse grensstadje – met een stervormig stratenplan en daarom heen een gedeeltelijk bebouwde strook, waarop vroeger de wallen hebben gestaan, hetgeen op de kadastrale kaart duidelijk is te zien. Grote gedeelten van die strook zijn reeds gemeente-eigendom. Het gemeentebestuur is nu voornemens een bestemmingsplan te maken, hetwelk de mogelijkheid opent voor een volledige restauratie van wallen en grachten. Op uitnodiging van de burgemeester zijn drie leden van het D.B., naar het Limburgse stadje aan de Maas getogen om na een hartverwarmende bespreking, een rondgang ter plaatse en het bezichtigen van een door onze begunstiger H. Rutten gemaakte maquette van de vesting, huiswaarts te keren met de gedachte; dit restauratie-plan verdient onze volle steun, hier staan wij volkomen achter. Uiteraard zullen na de goedkeuring van het bestemmingsplan zich nog een aantal problemen kunnen voordoen en vooral de financiering zal ongetwijfeld veel zorg baren, maar het moet tot een goed einde kunnen worden gebracht. Zowel om de bewogen militaire historie van de vesting als om het fraaie landschappelijke effect, dat door de restauratie kan worden bereikt, is dit herstellingsproject van meer dan regionale betekenis. Een project, waarvoor het de moeite waard is zich geheel in te zetten.

E.

Aantekeningen over Stevensweert, ontleend aan het boekje Krijgsbouw in Limburg van W. H. Schukking.

Omstreeks 1300 moet Stevensweert van een ommuring voorzien zijn geweest. In 1633 veroverden de Spanjaarden het plaatsje Stevensweert en sloten het binnen een gordel van vestingwerken, waardoor de oude burcht haar betekenis verloor. De vesting werd gebouwd als een bijna regelmatige veelhoek met zeven bastions in de meest eenvoudige vorm van het Oud-Nederlandse stelsel. Een hoofdgracht zonder ravelijnen en een bedekte weg met inspringende wapenplaatsen recht voor de courtines. Voor 1702 werden deze wapenplaatsen vergroot tot ravelijnen en werden in de bedekte weg nieuwe in- en uitspringende wapenplaatsen aangelegd. Voorts omstreeks 1718 lunetten op het glacis van de bedekte weg in de assen of kapitalen van de bastions.

Deze laatste uitbreiding werd eerst uitgevoerd nadat de vesting bij het Barrière-tractaat van 1715 definitief aan de Verenigde Nederlanden was toegewezen.

Luchtfoto Stevensweert zie volgende pagina's.

DE UNIE VAN UTRECHT (1579-1979)¹⁾

door J. Sneep

Jan van Nassau „de Oude”.

Art. IV

Item ende omme die voorsz. Provincien, steden ende leden van dien bat het jegens alle macht te moegen verseecken, dat die frontiersteden, ende oick andere daer men des van noode vynden sal, tsi van wat Provincien die syn, by advys ende ter ordonnantie van deze geunieerde Provincien sullen vast gemaect ende versterckt worden (...)

Om zich beter te kunnen verweren tegen de Spaanse overheersing sloten de noordelijke gewesten van de Nederlanden en een aantal steden in de zuidelijke Nederlanden op 23 januari 1579 een defensief verbond: de Unie van Utrecht.

Dit verbond heeft (niet alleen als militair verbond) stand gehouden tijdens het verder verloop van de Tachtigjarige Oorlog maar bleef ook na 1648 de basis voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden die uit de Unie ontstond.³⁾ Zij werd in feite de grondslag voor de Nederlandse Staat.

Een verbond voor eeuwig – enerzijds om elkaar onder alle omstandigheden tegen wie dan ook bij te staan ('met lijff, goet ende bloet' –art II). Anderzijds: ondanks vele wederzijdse bemoeienissen, duidelijk uitgesproken en omstandig omschreven, regelen over de handhaving van de eigen gebruiken en de privilegiën der provinciale en stedelijke regeringen.

De Unie was dus vooral bedoeld om de gezamenlijke defensie te regelen en zo komen we reeds in art IV (zie boven) de versterking van het gebied tegen, alsmede – hoe kon het anders – een regeling van de verdeling der kosten²⁾ en het heffen van bepaalde belastingen voor dat doel o.a. in de vorm van 'imposten' op voornamelijk levensbehoeften, als bieren en wijnen, op het malen van granen, het handelen in en het slachten van vee, op lakens, de ter waag komende goederen enz. (art V). In art VII vinden we de verplichtingen der versterkte steden m.b.t. het opnemen van garnizoenen en in art VIII de 'mobilisatie-regeling' voor de burgers van 18 tot 60 jaar.

Naast verscheidene 'binnenlandse zaken' worden de buitenlandse betrekkingen, in het bijzonder de zaken van oorlog en vrede, geregeld.

Heel nuchter en met vooruitziende blik worden er spelregels voor de aanpak van geschillen en van nieuw opdoemende problemen aan toegevoegd, zoals in art XIX: 'Item omme jegens alle opcoemende saecken ende Zwarichheyden te versien, sullen die bondgenoten gehouden wezen op de beschrijvinge van den ghenen die daer toe geauthoriseert sullen sijn binnen Utrecht te compareren . . . (enz.)'.

In de praktijk van het barre leven na 1579 liep het weliswaar niet allemaal zoals de verbondenen het graag hadden gezien, maar dat neemt niet weg dat een basis was geschapen voor een staatsbestel dat ruim twee eeuwen stand hield. En de grondslag voor onze landsverdediging met inbegrip van *een min of meer planmatig vestingstelsel*.

1) Over de Unie van Utrecht zijn enkele publicaties verschenen waarvan het lezen wordt aanbevolen:

– *VERHANDELINGHE VAN DE UNIE, Eeuwvich Verbondt ende Eendracht* (. . .) tekst van de Unie van Utrecht, heruitgegeven door de Stichting Herdenking Unie van Utrecht 1579-1979; 56 blz.; verkrijgbaar bij het Informatiecentrum Utrecht (Stadhuis).

– *JAARBOEK OUD-UTRECHT 1978*, uitgave van de Vereniging Oud Utrecht p.a. Rijksarchief Utrecht, 244 blz., prijs f 22,50.

Het eerste boekje bevat, in facsimile, de oorspronkelijke (geschreven) tekst van het verdrag met daarnaast de gedrukte tekst in zestiende-eeuwse bewoordingen. Dit t.g.v. de herdenking uitgegeven boekje zou m.i. beter aan het doel beantwoord hebben als ook de tekst volgens hedendaags taalgebruik zou zijn opgenomen.

In het 'Jaarboek Oud Utrecht' heeft men dat wel gedaan en dat maakt de tekst voor velen meer toegankelijk. Het jaarboek is verder vrijwel geheel gewijd aan de Unie en de gebeurtenissen en omstandigheden daaromheen.

– *DE KOGEL DOOR DE KERK?* 1979 De Walburg pers Zutphen zie blz. 86.

2) Van de *gezamenlijk te dragen oorlogskosten* kwam in 1586 en in de eerstvolgende jaren ruim 80% voor rekening van Holland en Zeeland; de overige kosten kwamen voor rekening van Friesland (2/3) en Utrecht (1/3).

Nadat Gelderland en Overijssel zo goed als geheel van vijandelijke troepen waren gezuiverd en nadat in 1594 Groningen zich bij de Unie had aangesloten³⁾ werden de kosten door alle gewesten gedragen.

Over het vaststellen der *quotes* ontstonden nogal eens wrijvingen. Maar in 1616 werden deze als volgt vastgesteld (en ze bleven tot 1792 vrijwel ongewijzigd): *Holland* ca 58%, *Friesland* ruim 11 1/2%, *Zeeland* ruim 9%, *Groningen* en *Utrecht* elk bijna 6%, *Gelderland* ruim 5 1/2%, *Overijssel* ruim 3 1/2% en het '*Landschap Drente*' bijna 1%. Drente wordt niet aangemerkt als provincie.

3) Nadat Groningen in 1594 'als vriend is herwonnen' (Fruin) ontstaat het gezegde 'de tuin der Nederlanden is gesloten', waarmee wordt bedoeld dat de zeven provinciën compleet zijn. Dit lijkt dan ook het tijdstip waarvan men zou kunnen zeggen dat de republiek haar gestalte kreeg.

La Ferté. Kanonkoepel, voor 2 25 mm-stukken, omhooggesprongen door Duitse springladingen (foto G. Gerrits).

DE JAARLIJKSE ESKKURSIE VAN DE SIMON STEVINSTICHTING¹

door dr H. le Page

Dit jaar kon weer aangeknoopt worden bij de traditie van de Simon Stevinstichting, dank zij het feit dat de heer J. de Hasque bereid gevonden werd een bezoek aan de Maginotlinie te leiden.

Onze ekskursie vond plaats op 9 september; hoewel het weer aanvankelijk nogal tegenviel, werd het tegen de middag vrij zonnig, zodat het tweede gedeelte van de reis in uitstekende omstandigheden kon verlopen.

De Maginotlinie is uiteraard een verzamelbegrip, die talrijke werken omvat; gelet op de afstand moesten wij ons dus beperken tot de noordelijke vleugel, langsheen de grens met de Belgische provincie Luxemburg. Overigens is dat deel het interessantste, omdat alleen daar de linie massaal aangevallen geweest is.

Die noordelijke vleugel hing eigenlijk in de lucht; hij eindigde nl. even beoosten Sedan; tussen dat punt en Duinkerken was er nauwelijks van enige grensversterking sprake. Dat is te verklaren door de toenmalige Frans-Belgische militaire akkoorden van 1920 en de opvattingen van de Franse generale staf, die er van uitging dat België aan zijn oostgrens een met de Maginotlinie vergelijkbare linie zou aanleggen, die dus een verlengstuk daarvan zou uitmaken. Om de achtergronden van dat alles te begrijpen, bevelen wij de lezing aan van het meesterwerk van dr. Guido Provoost, 'Vlaanderen en het Belgisch-Franse militaire akkoord'.

De noordelijke vleugel van de Maginotlinie bestaat uit een groot aantal kleine en grote werken; daarvan zijn er nog maar enkele te bezoeken. De reisleader had twee werken voor het bezoek uitgekozen; het vrij kleine fort van La Ferté sur Chiers, het laatste werk van de linie, dat door zijn ligging voor de Duitsers een hinderpaal vormde, omdat het de doorgang van Sedan gedeeltelijk kon bestrijken, en het grote werk van Fermont, dat massaal werd aangevallen, maar nooit kapituleerde en dus volgens sommigen het bewijs geleverd heeft van de onoverwinnelijkheid van de Maginotlinie, gesteld dat alle werken van dat kaliber geweest zouden zijn.

Het werk van La Ferté sur Chiers bestaat uit twee blokken, onderling verbonden door middel van een ca 250 m. lange tunnel. Bij het bouwen van dit fort was men er van uitgegaan dat de aanval van uit het noorden of het noordoosten zou geschieden; met de mogelijkheid van een aanval op de keel, d.w.z. op de achterzijde, was geen rekening gehouden; welnu, dat is hetgeen gebeurde. Na de verovering van Sedan op 14 mei 1940, zwenkte een deel van het Duitse leger naar het oosten en viel het werk in de rug aan. Bij die aanval werd niets aan het toeval overgelaten, zelfs 210 mm-spoorwegartillerie kwam er aan te pas. Na een bombardement, dat een dag en een nacht geduurd had, bestormde de infanterie een van de blokken; zij slaagden er in een koepel in geheven stand te blokkeren en hem door middel van springladingen te doen kantelen. In de aldus verkregen halfmaanvormige opening werden granaten en rookpotten geworpen. De van de ontploffingen en de branden afkomstige koolmonoxide is zwaarder dan de lucht en zakt geleidelijk naar de onderste galerijen. Heel de bezetting had daar een toevlucht gezocht en kwam door verstikking om het leven; de gasmaskers waren op een dergelijke dichtheid van het gas niet berekend.

Het gezelschap bezocht eerst Blok II aan de buitenzijde, waarbij vooral aandacht besteed werd aan de gekantelde koepel waarop de sporen van de springladingen nog duidelijk te zien zijn; vervolgens werd de binnenzijde van het blok verkend, meer speciaal de ruimte onder de gekantelde koepel, waarbij men zich een voorstelling kon vormen van hetgeen zich daar in 1940 bij de bestorming heeft afgespeeld. Dan daalde het gezelschap af naar de onderste galerij, die de verbinding vormt met Blok I. In die gang bevinden zich de munitieopslagplaatsen, waterput met pomp, een infirmerie, een keuken en een levensmiddelenmagazijn. In mei 1940 bedroeg het effectief van het fort 107 man. Door de verbindingsgang werd dan Blok I bereikt, dat eerst aan de binnenzijde bezichtigd werd, waarna een blik geworpen werd op de sporen van de urenlange beschieting.

Dan was het tijd voor het middagmaal, waarvoor de meegebrachte mondivoorraad aangesproken werd; dat gebeurde bij fraaie zonneschijn, boven op de heuvel van St. Walfroy, waar zich al vele eeuwen een bedevaartplaats bevindt. De Duitsers gingen er van uit dat zich op een zo opvallende, van ver zichtbare heuvel (350 m. hoog) een fort moest bevinden; vanuit de lucht werd de heuvelkruin dan ook hevig bestookt, waardoor grote schade aan de gebouwen van het bedevaartsoord werd aangericht.

Na de middag reden we door een fraai landschap van weiden en bossen, over Montmédy en Longuyon, naar het grote werk Fermont. Links en rechts ziet men hier en daar kleine bunkers; zij vormen een linie, op die plaats de hele Maginotlinie, over een afstand van nagenoeg 20 km., tussen het grote werk van Velosnes en het kleine fort Ferme Chappy, even beoosten Longuyon. Fermont is een kompleks, bestaande uit 7 blokken, verspreid over een oppervlakte van verscheidene vierkante kilometers en uiteraard onderling onderaards verbonden. De toegang tot de blokken is alleen mogelijk aan de keelzijde, waar zich, gescheiden, de ingang voor de manschappen en die voor de munitie bevinden. De verbindingsgang bevindt zich op 45 m. diepte; hij wordt bereikt met een nog steeds voortreffelijk werkende lift. Daar wacht een elektrische trein, die de bezoekers door de hoofdgang voert, over een afstand van ca 2000 meter. Tijdens de daarop volgende wandeling door de blokken kon het gezelschap zich een gedachte vormen van de levensomstandigheden van de 1200-koppige bezetting. Hoewel het comfort aanzienlijk groter was dan in de forten van 1914 toch moest een wekenlang verblijf in

Fermont. Entrée des munitions.

(foto G. Gerrits)

deze ondergrondse ruimten, ondanks goed ingerichte keukens, stortbaden, infirmerie enz., een weinig prettige ervaring geweest zijn.

Fermont had eigenlijk op 17 mei 1940 ontruimd moeten worden; die dag gaf het Franse opperbevel een order uit, ertoe strekkende dat alle werken van de Maginotlinie ontruimd en vernield moesten worden. In de meeste gevallen werd dat bevel niet opgevolgd, ook niet door de kommandant van Fermont.

Toen de Duitse infanterie na de doorbraak bij Sedan en de val van La Ferté oostwaarts marcheerde, in de richting van Longwy, werd zij vanuit Fermont onder vuur genomen. Een hele reeks aanvallen werd op het fort uitgevoerd, ook met zware artillerie, maar het werk kon niet tot overgave gedwongen worden. Het kapituleerde eerst op 25 juni 1940, de dag van de Franse wapenstilstand. Toen was er nog voor een maand proviand aanwezig. Er viel maar één slachtoffer, een soldaat die zich in een van de observatieblokken boven de ingang bevond en die door een schot juist in de kijksleuf getroffen werd. Hij werd tijdelijk in de wand van de hoofdingang bijgezet; het graf is nu nog te zien.

Na de oorlog werd de schade – o.m. een tijdens de beschieting voorlopig gedichte bres – door Franse genietroepen hersteld; het geheel werd tot 1965 vrij goed onderhouden. Daarna werd de Maginotlinie, bij gebrek aan kredieten, aan haar lot overgelaten. Enige belangstellenden hebben toen een vereniging gesticht, ‘Association des Amis de Fermont’, die zich ten doel stelt het fort zoveel mogelijk te herstellen in zijn oorspronkelijke toestand en het te laten bezoeken.

Het fort La Ferté aan de Chiers (8 km. ten z. van Orval) is voor bezoek toegankelijk iedere derde zaterdag en zondag, van april tot en met september, van 13 tot 18 u.

Fermont kan bezocht worden van 1 april tot en met 30 september, iedere dag van 13 u. 30 tot 17 u. in oktober, op de zaterdagen en zondagen, van 13 u. 30 tot 17 u. Ook nog iedere zaterdag van november tot maart van 13 tot 16 u.

Berchem-Antwerpen

Hendrik le Page

Traditiegetrouw namen ook nu weer een aantal begunstigers en bestuursleden van onze stichting aan deze bijzonder goed geleide en belangwekkende excursie deel.

* Overgenomen uit ‘De Autotoerist’ XXXI / 24 / Vlaamse Toeristen Bond, Antwerpen.

La Ferté. Mitrailleurklok, beschoten door Duits 88 mm-geschut.

(foto G. Gerrits)

'MENNO VAN COEHOORN EN DE ONTWIKKELING VAN DE VESTINGBOUW' (1977)

door Chr. Will

De met deze titel aangeduide scriptie van een kunsthistoricus verdient stellig aandacht in ons jaarboek, omdat naar mij voorkomt de schrijver zich veel moeite heeft gegeven om de thans al min of meer legendarische figuur van Menno van Coehoorn, geplaatst binnen een omlijsting der militaire situatie en techniek van diens tijd, meer begrijpelijk te maken.

De oorzaken daarvan opsporende gaat de schrijver eerst in op de ontwikkeling der vestingbouw tot Coehoorn's tijd, waarbij hij na de middeleeuwse periode vóór en ná de uitvinding van het buskruit en het verschijnen in West-Europa van de stads-ommuringen en toepassing van rondelen behandeld te hebben, de oude- en nieuwe Italiaanse versterkingswijzen signaleert met de verschijning van het bastion. Aan de orde wordt hierna de in de Nederlanden toegepaste vestingbouwkunde der eerste helft van de XVIIe eeuw gesteld, gevolgd door een nieuw hoofdstuk gewijd aan de hieraan klevende gebreken: ook dit vormt weer een duidelijk en zakelijk relaas. Misschien ware het echter juist geweest bij dit laatste betoog melding te maken van de knappe prestaties welke de militaire ingenieurs vooral in Prins Maurits' begintijd op hun naam hebben gehad.

Tenslotte wordt onder de titel 'Nieuwe Ideeën' overgegaan tot een behandeling van het optreden van v. Coehoorn in een reeks van korte hoofdstukjes. Uit de aard der zaak levert dit gedeelte het meest belangrijke element der onderwerpelijke studie, waarin op een overzichtelijke, duidelijke wijze de drie systemen van onze grootste vesting-bouwer naar voren zijn gebracht. Nagelaten is evenmin een korte opsomming te verstrekken inzake v. Coehoorn's werkzaamheid, gevolgd door een slot-beschouwing over 's-mans internationale betekenis.

De schrijver heeft een goed toegankelijk en gedocumenteerd werkstuk geleverd. Men kan er zich hoogstens over beklagen, dat hij zich met de biografie van betrokkene nauwelijks ingelaten heeft waartoe hij zich b.v. had kunnen bedienen van het oude maar nog steeds bruikbare werk van kolonel der Genie Jhr. Johannes Gerrit Willem Merkus van Gent, heer van Gent.¹⁾

Immers, het is goed te weten, dat het persoonlijk leven van Baron Menno of Minne aanving op de State Lettinga of Letsga, gelegen in dezelfde provincie waar hij (Te Wijckel) bijgezet werd onder een prachtige door Daniël Marot ontworpen en door Xavery vervaardigde sarcophaag, uit wit en zwart marmer bekroond door een obelisk, versierd zelfs met de voorstelling ener *belegering* (!) En, om precies te zijn: voor de 'generaal Athlone' (blz. 14) leze men liever 'de veldmaarschalk Godart Graaf van Reede-Ginkel, Baron van Agrim, enz.'

Alkmaar, dec. '78

Dr J. Belonje.

¹⁾ 'Memorie behelzende eenige der belangrijkste gebeurtenissen, gedurende het Leven van Menno Baron van Coehoorn', 's-Gravenhage 1825; zie ook 'Nederland's Adelsboek' XLII, 1949, bldz. 96.

VERSLAG AANBIEDING KANONNEN AAN GEMEENTEBESTUUR VAN SLOTEN DOOR STICHTING VRIENDEN VAN SLOTEN OP 16 SEPTEMBER 1978

door Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande. *)

De actieve en vindingrijke Stichting Vrienden van Sloten had de 16e september 1978 uitgezocht om de kroon te zetten op een werk, waarmede geruïme tijd van voorbereiding was gemoeid: de schenking van 2 kanonnen (of kanons?) aan het gemeentebestuur van Friesland's kleinste stad (688 inwoners), de stad, dicht nabij Wijckel, waar eens Menno, baron van Coehoorn woonde en waar zich zijn praalgraf bevindt.

De symbolische overdracht vond plaats in de fraai gerestaureerde Nederlands Hervormde Kerk aan de Heerewal. De voorzitter van de Stichting, wethouder H. de Jong, opende de bijeenkomst te 14 uur met een verzorgde korte toespraak, waarin hij een bijzonder woord van welkom richtte tot o.a. de commandant van het regiment Menno van Coehoorn - ons H.B.-lid de overste H. M. Aalbers, een poorter met gezin en een marketenster uit de vestingstad Naarden en de vertegenwoordiger van onze Stichting,*) daarbij opmerkende dat hij nader contact tussen onze beide stichtingen zou toejuichen met het oog op plannen van de Vrienden van Sloten.

Aan deze inleidende toespraak was orgelspel door de organist, de heer J. B. Klinkhamer (een oude Slotenaar) voorafgegaan. Na de toespraken bespeelde de heer Klinkhamer andermaal op indrukwekkende wijze het orgel, gebouwd door A. van Gruisen in 1786.

De feestredenaar was drs. H. G. van Slooten, vice-voorzitter van de Stichting. Welbekend met een groot aantal aspecten van de Friese historie, de Friese Musea en de zeilerij.

Derde spreker was de burgemeester, drs. H. A. van Zwieten. Hij aanvaardde niet alleen met blijdschap het geschut, maar greep de gelegenheid tevens aan om geenszins malse kritiek uit te oefenen op het provinciaal bestuur naar aanleiding van de 'interim-nota monumentenzorg'. De goede verstaander was geneigd te concluderen dat de burgemeester van Sloten de spreekbuis was van zeer velen die bepaald niet gelukkig zijn over de wijze, waarop die interim-nota als beleidsinstrument wordt gehanteerd.

Wat later dan het programma aangaf begaven de genodigden en vele burgers en buitenlui, waaronder tal van toeristen zich langs de stadswallen naar het kanon, dat was opgesteld op 'het bergje', niet ver van de Snekerpoort.

Van een andere kant rukten tamboers en kanonniërs op, gevolgd door de Naardense poorter, diens familie en de marketenster, allen stijlvol uitgedost.

Bij het kanon had adjudant Mulder van de verbindingdienst Naarden de leiding. Desondanks liep het eerste schot in letterlijke zin met een sisser af, maar de burgemeester die vervolgens de lont in het kruit mocht steken, zorgde die dag ten tweede male voor een daverend knaleffect.

De genodigden en allen die zich weldra ook als zodanig beschouwden, brachten na het schieten naar keuze een bezoek aan de gemeentelijke oudheidkamer in het *stadhuis* (wie door gebrek aan tact of kennis van de historie naar het *gemeentehuis* vraagt, loopt kans de stad te worden uitgewezen), het historisch informatie- en documentatiecentrum of (en) de onlangs wonder-schoon gerestaureerde voormalige pastorie, eigendom van en bewoond door de oud-rijks-

bouwmeester ir. J. J. M. Vegter en mevrouw Vegter-van de Kieft, die als altijd alle belangstellenden zeer gastvrij ontvingen.

En nog was het einde van deze stijlvolle en ook bijzonder genoeglijke 'happening' op die stralende najaarsdag niet aangebroken.

In het café-Restaurant 'De Zeven Wouden' ontving het bestuur van de Stichting tenslotte nog velen, die, voor zover geen burgers van Sloten, met weemoed afscheid zullen hebben genomen van de sfeer welke Sloten die 16e september 1978 kenmerkte.

In 1588 werd een Spaanse aanval op Sloten afgeslagen.

Menno van Coehoorn liet de vestingwerken in 1672 verbeteren.

In 1757 zijn ze (nogmaals) vernieuwd.

In 1857 zijn de vestingwerken geslecht, maar niet zo grondig, dat (enig) herstel niet mogelijk zou zijn.

foto H. M. Aalbers

Enkele bijzonderheden over de kanonnen en de stad Sloten. De kanonnen – 28 ponders – dateren uit 1834 en zijn van Belgisch fabrikaat. Zij zijn opgegraven langs het kanaal van Voorne. De affuiten zijn naar oude tekeningen gemaakt door leerlingen van de L.T.S. in Sneek o.l.v. een enthousiaste leraar.

De affuiten zijn juweeltjes van ambachtelijk werk.

In Sloten zijn in de laatste 3 à 4 jaar 23 objecten gerestaureerd, w.o. 13 van de 45 objecten, vermeld op 's Rijks Monumentenlijst. Tien objecten behoren tot de categorie der beeldbepalende Monumenten.

‘BUNKERS IN HET DUINLANDSCHAP’

(Uitg. v. Staatsbosbeheer in samenwerking met GRONTMIJ N.V. nov. 1978)

In de duinenrij tussen Wassenaar en Katwijk staan de overblijfselen van tientallen bunkers uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog. De meeste zijn zeer bouwvallig, terwijl enkele elders nog in een redelijke staat verkeren.

Tijdens de oorlogen zijn er nog veel meer van dergelijke verdedigingswerken gebouwd vooral in de buurt van de waterlijn, maar deze zijn direct na de laatste oorlog opgeruimd. Het plan van het Staatsbosbeheer om nu ook het grootste deel van de nog resterende bouwvallen te slopen kan in feite gezien worden als een logisch vervolg op de eerder uitgevoerde sloopwerkzaamheden.

Grontmij heeft in opdracht van het Staatsbosbeheer in 1977 en 1978 een inventarisatie gemaakt van de aanwezige bunkercomplexen. De bunkers uit de Eerste Wereldoorlog zijn hoofdzakelijk opgetrokken in baksteen, terwijl de verdedigingswerken uit Wereldoorlog 2 voornamelijk in beton zijn gebouwd. In het advies is een aantal bunkers*) gehandhaafd dat òf vanwege de cultuurhistorische waarde òf ten behoeve van het beheer een functie heeft. Er bevinden zich

bouwwerken onder met een interessante architectonische waarde. Ook voor de vele vleermuizen is het van belang dat er enkele blijven staan.

Het rapport wil vooral met beelden aantonen dat niet alleen vele bunkercomplexen in een sterk vervallen toestand verkeren, maar ook dat de aanwezigheid van deze tot spel en gebruik uitnodigende elementen oorzaak zijn dat aan het duingebied ernstige schade wordt toegebracht.

Alle bunkers en de ondergrondse gangengalerijen zijn door Grontmij in kaart gebracht en beoordeeld op hun bouwtechnische staat.

De oorspronkelijke bestemming per bunker is nagegaan en vastgelegd in de legenda, die tevens de adviezen aangeeft over het al dan niet slopen.

*) In het ontwerp streekplan Zuid-Holland wordt aan de zeereep de hoofdbestemming 'natuurgebied' gegeven. Ook in het bestemmingsplan Wassenaar kent men deze zeereep dezelfde functie toe. Artikel 5 uit het bestemmingsplan zegt: de op de kaart voor natuurgebied aangewezen gronden zijn bestemd voor het behoud en herstel van de aldaar voorkomende waarde, dan wel de eigen natuur- en/of cultuurhistorische waarde.

De bunkers die qua architectuur en als kenmerk van een tijdsbeeld 'gespaard' moeten worden, zullen waar nodig worden gerestaureerd, terwijl ook toezicht en beheer geregeld dienen te worden.

VAN DE BOEKENMARKT

1978-1979

(zie ook blz. 90 „leest U mee?“)

Graag maken wij U opmerkzaam op de volgende nieuw-verschenen uitgaven:

J. Albarda en F. L. Kroesen. 'Nederlands geschut sinds 1677'. De Nederlandse artillerie vanaf de 17e eeuw tot in onze tijd. 80 pagina's en 180 afbeeldingen.
Uitgever: Holkema en Warendorf, Bussum. Prijs f 15,50.

Geoffrey Parker. 'Het Spaanse Leger in de Lage Landen'. 332 pag.
Uitgever: Fibula-van Dishoeck, Haarlem. Prijs f 39,50.

Drs P. Nijhof e.a. 'Monumenten van bedrijf en techniek'. Industriële archeologie in Nederland.

Selectie van artikelen uit de vakliteratuur.

(over oude watertorens, vuurtorens, stoomgemalen, bedrijfsgebouwen, dokken, sluizen, militaire gebouwen enz. enz.)

Beschrijft de rijkdom in Nederland op dit gebied en geeft wegen aan voor behoud en hergebruik. 262 pagina's.

Uitgever: De Walburg Pers, Zutphen. 200 afbeeldingen. Prijs f 59,50.
ISBN. 906011.384.5

De kaarten van de Hattinga's zijn in herdruk.

Gegevens hierover zijn te verkrijgen bij de uitgever:

'Canaletto', Prins Hendrikstraat 121, Alphen aan de Rijn.

De kaarten verschijnen in 7 mappen met elk 8 kaarten in kleuren.

Prijs f 75,- / map.

Mr. C. P. E. Robidé van der Aa 'Oud-Nederland in Burgen en Kastelen'.

Facsimile druk van de kastelenuitgave A° 1841-1846. De reprint is in een fraaie band gestoken en kwam tot stand onder auspiciën en met medewerking van de Nederlandse Kastelenstichting.

Twee en zeventig kastelen en huizen geschetst en afgebeeld.

792 blz., formaat 26 x 17 cm, gebonden, prijs f 120,-

Uitgever: De Walburg Pers Zutphen.

ISBN. 906011.224.5.

Drs S. Groenveld, drs H. L. P. Leeuwenberg, dr Nicolette Mout en dr W. M. Zappey. 'De kogel door de Kerk?' De opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609. Rijk geïllustreerd met afbeeldingen, geselecteerd door het Centraal Museum in Utrecht. Onder auspiciën van de Stichting Herdenking Unie van Utrecht 1579-1979. Inleiding door burgemeester H. J. L. Vonhoff van Utrecht.

204 blz., formaat 22 x 28 cm, gebonden, prijs f 29,50(!).

Uitgever: De Walburg Pers Zutphen.

ISBN. 906011.494.9.

VAN 'T TERREPLEIN

De Nieuwe Hollandsche Waterlinie in 'Van Gewest tot Gewest' (TV).

Op 26 juli 1978 werd in deze rubriek een uitzending gewijd aan de v.m. Nieuwe Hollandsche Waterlinie en meer in het bijzonder aan de toestand en de bestemming van enkele forten nabij Utrecht, zoals de forten de Gagel en Blauwkapel, de forten op de Ruygenhoekse dijk, de Voordorpse dijk en de Hoofddijk en de forten bij Rijnauwen, Vechten en Jutphaas.

Onze ondervoorzitter werd in het kader van de uitzending de gelegenheid geboden – tijdens een rondwandeling op het fort bij Rijnauwen – nader in te gaan op functie, opzet en inrichting van het fort; voorts op de bijzondere waarden van dergelijke objecten, niet alleen in vestingbouwkundige zin, maar evenzeer v.w.b. de rijkdom aan flora en fauna. Tenslotte werden in het vraaggesprek ook de problemen van het vinden van een geëigende bestemming en goede beheersvorm aan de orde gesteld.

Topografische kaarten en plattegronden van de Hattinga's, 1724-1755. De beroemde Hattinga-atlassen na ruim twee eeuwen in druk! Van de ruim 1000 handschriftkaarten, die door de arts Dr. Willem Tiberius Hattinga uit liefhebberij met kartografie begonnen – met steun van zijn zoons David en Anthony zijn vervaardigd, zijn slechts een tiental in de XVIIIe eeuw in druk verschenen bij de uitgever Isaac Tirion te Amsterdam. Slechts een beperkte kring van belangstellenden was met dit omvangrijke oeuvre bekend en wist dat de kaarten met een zeer hoge graad van nauwkeurigheid waren samengesteld, hetgeen voor de bestudering van o.a. de vestingbouwkunde van aanzienlijke betekenis is. De groeiende belangstelling voor de historische kartografie in het algemeen en die voor het werk van de Hattinga's in het bijzonder leidde tot het uitgeven van de belangrijkste kaarten in kleurendruk door de daartoe in het leven geroepen 'Stichting tot bevordering van de Hattinga-atlassen' te Utrecht en de uitgeverij 'Canaletto' te Alphen aan de Rijn. Het ligt in de bedoeling 7 mappen, elk inhoudende 8 kaartbladen te doen verschijnen. De mappen 1 en 2 zijn reeds in het bezit van onze bibliotheek. In één woord: briljant!

E.

Mededeling: in afb. 4, jb 1977, blz. 22, ontbreekt dwarsdoorsnede. Lichtdruk complete afb. op aanv. bij secretariaat verkrijgbaar (kosteloos).

Fort Giessen 29,50 ha. gem. Woudrichem

Drie ondergrondse manschappen-ruimten die vol water waren gelopen zijn leeggepompt. De oorzaak van het vollopen moet gezocht worden in het slecht functioneren van de regenafvoerpijpen en greppels.

Er zijn voorzieningen getroffen die een goed afvoeren van het regenwater garanderen. Het rioleringssysteem van het forthuis is geheel vernieuwd, hetgeen een belangrijke verbetering van het milieu ter plaatse betekent.

In het fort zijn dit jaar aanzienlijk meer *grootoorleermuizen* aangetroffen dan in voorgaande jaren. Waarschijnlijk is deze toename veroorzaakt door vergroting van het aantal in- en uitvliegopeningen.

in de fortgracht wordt de *dodaars* regelmatig waargenomen.

De grondlichamen van de fortificaties werden ook dit jaar weer begraasd door schapen.

(ontleend aan beheersverslag 1978 van de Stichting Brabants Landschap te Helvoirt)

Nationale Monumentenstudiedag 1979

$$r(A+R-S+r\sum_1^e s_n t_n) \leq \sum_1^y o_n t_n + \sum_1^{365} a_{gz} P_{gz} + \Delta W_m + af$$

$$-(e_m - e_n) - \frac{0,02}{i} R, \text{ waarin:}$$

$$rS + af \leq \sum_1^{365} a_{bx} P_{bx} + r\Delta W_o \text{ en } S = \sum_1^e s_n$$

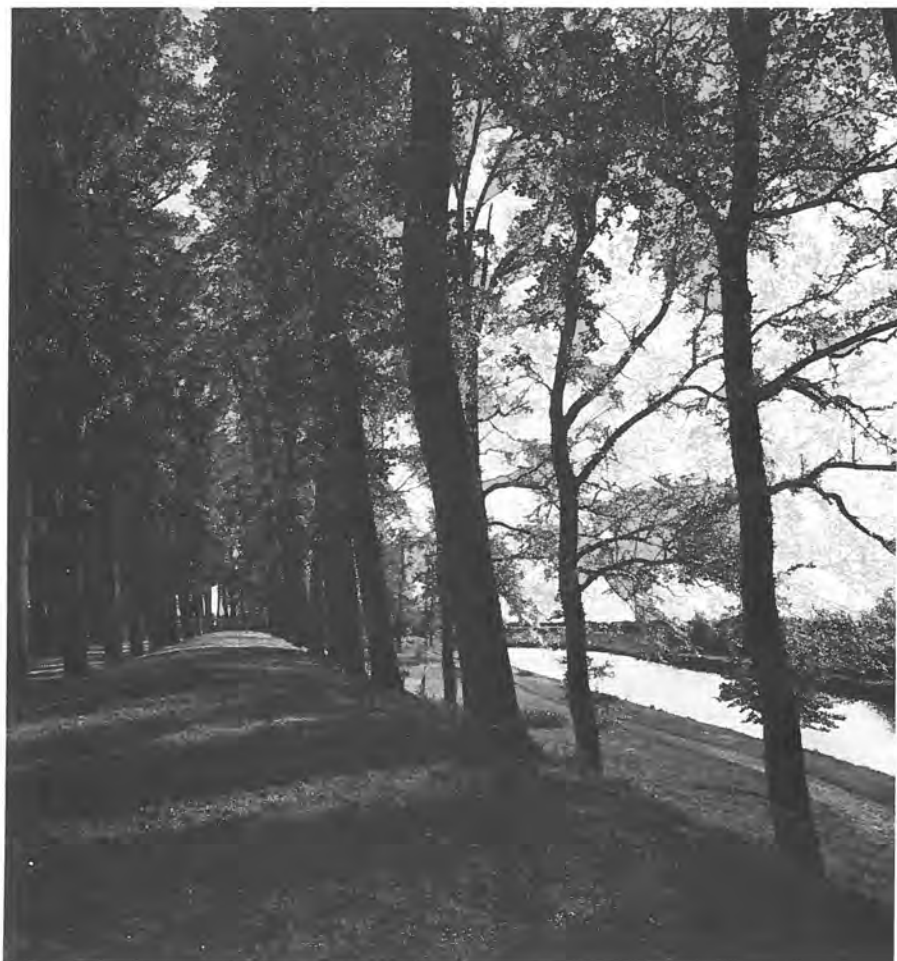
Met deze geheimzinnig aandoende formule in handen, namen op 4 april 1979 de deelnemers aan het congres hun plaatsen in de grote zaal van het Jaarbeursgebouw in, zich afvragend wat dat wel moest worden!

Tijdens een met humor doorweven uiteenzetting van prof. dr ir C. L. Temminck Gröll – wiens geestesproduct het is – bleek het allemaal wat minder erg te zijn dan het zich eerst voordeed.

Het stelt voor een calculatie inzake restauratie van (monumentale) gebouwen/huizen met overheidssubsidies, waarin de hooggeleerde overigens – al explicerende – nog een foutje ontdekte.

Als hij er niet op had gewezen zou het me vast niet zijn opgevallen!

T.

De wallen van Elburg (waar de bomen slachtoffer werden van iepenziekte)

foto Frits van Santen

Leest u mee?

In 't land van belofte: in de nieuwe stad.

Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680.

Door Ed Taverne (diss.).

Uitg. Gary Schwartz, Maarssen, 1978.

Paperback.

582 blz.; 96 afb.; prijs f 65,-*)

‘Dat de snelle economische opkomst van Amsterdam sedert het midden van de zestiende eeuw samen zou zijn gegaan met een geheel nieuwe efficiënte planningsmethode, is historisch onhoudbaar’, luidt de eerste stelling bij dit proefschrift. De ontvullende mededeling – de mythe van een formeel idealisme bij de stadsuitleg gedurende de gouden eeuw wordt immers weersproken – vormt de kern van dit boek. Hoewel dr. Taverne onverbloemde kritiek laat horen op publicaties waarin te gemakkelijk uit is gegaan van de planmatige uitleg van verschillende steden, is het boek geen discussiestuk geworden, maar toont het met veel bronnenmateriaal aan dat er grote spanning bestaan heeft tussen de theorie en de praktijk.

In het eerste deel komt het concept van de ‘città ideale’, dat Simon Stevin in zijn ‘Vande oirdeningh der steden’ op een oorspronkelijke wijze heeft uitgewerkt aan de orde. Na de behandeling van de invloed die dit tractaat heeft uitgeoefend en van het Oud-Nederlandse fortificatiestelsel, wordt het ideaal van de theorie van de ingenieursopleiding en die van de landmeters aan de Leidse Hogeschool en de Leidse ingenieurschool aan verrassende documenten (zoals het college-dictaat van Frans van Schooten) gestaafd. Het derde hoofdstuk, waarin dit alles aan de orde komt, bevat ook nog een – voor liefhebbers van de fortificatiekunst zeer interessante – bijdrage over de werkzaamheden van de Nederlandse ingenieurs buiten de Republiek: o.a. de vestingbouwkundige arbeid van Johannes Sems en Isaäk van Geelkercken voor de Renaissance-vorst van Noord-Europa: Christiaan IV van Denemarken. Tevens komen er Zweedse opdrachten en werkzaamheden in Mühlheim en Friedrichstadt aan de orde. De vorm en inrichting van de ideale vestingstad is zeker voor de grote centra in het meest verstedelijkte gebied van West-Europa, i.c. Amsterdam, Leiden, Utrecht en Haarlem, theorie gebleven. Bij de stadsuitbreidingen lieten de regenten zich leiden door twee eisen: een zo helder mogelijk verdedigingssysteem van wallen en bastions met de noodzakelijke ruimten binnen en buiten dit systeem en het economische voordeel.

Uit archiefgegevens heeft dr. Taverne het trage proces tot de besluitvorming van dit complexe gegeven weten te ontvouwen. De economische eisen – de concurrentiepositie ten opzichte van andere steden en het omringende platteland, de verdichting van de bebouwing om de grond-opbrengst te verhogen, het lokken van goedkope arbeidskrachten –, waarbij de persoonlijke, speculatieve belangen van de regenten tevens aan het licht komen, hadden ook gevolgen voor de stadsverdediging. Het terugbrengen van de consequente plannenmakerij tot moeizame deeloplossingen, vindt zijn uitwerking in vier forse hoofdstukken over steden met een verschillend karakter: Amsterdam (koopmansstad), Leiden (industriestad), Utrecht (marktstad) en Haarlem (koopmans- en industriestad).

Het boek bevat veel nieuw bronnenmateriaal over de vestingbouwkunde; het militair-tactisch ideaal blijkt evenzeer door (persoonlijke) economische motieven aangetast te zijn.

'In 't land van belofte' is een standaardwerk voor de historische urbanistiek.

G. P. Karstkarel

*) *Begunstigers en donateurs* kunnen d.t.v. onze penningmeester het boek bestellen tegen de *oude intekenprijs* (f 49,50+f 5,- porto) door overschrijving van f 54,50 op giro 63844 Baarn, onder vermelding 'Taverne'. (De boekhandelsprijs is f 65,-).

De Grebbelinie, van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument, door ing. J. C. T. van Blommestein. Uitgegeven in 1978, onder auspiciën van de Stichting Menno van Coehoorn, met steun van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk; afm. 21 x 29,6 cm, 36 blz., 15 afb. prijs f 6,25.

In dit boekwerkje worden het ontstaan en de ontwikkeling van de voormalige Grebbelinie behandeld en worden mogelijkheden aangegeven welke het behoud van dit oude verdedigingswerk zullen kunnen waarborgen.

De schrijver begint met een beknopte uiteenzetting van de strategische motieven die tot de bouw van het verdedigingsstelsel in de Gelderse Vallei hebben geleid, gevolgd door een beschrijving van het terrein. Veel aandacht wordt besteed aan de oorspronkelijke aanleg en de later aangebracht versterkingen en inundatiewerken van de Linie, die tenslotte aan het einde van de 18e eeuw haar definitieve vorm heeft bereikt. Bij de beschrijving van de krijgsgeschiedenis blijkt dat ook dit verdedigingswerk in de loop der jaren helaas herhaalde malen ernstig verwaarloosd is geweest en dat werd verzuimd de stelling aan de wapentechnische ontwikkelingen aan te passen. Ook in 1939 was dat het geval. Bij de lezers die W.O. II bewust hebben meegemaakt, zal het verslag van de heroïsche strijd in dit gebied tegen de Duitsers in de meidagen van 1940 ongerwijfeld vele herinneringen oproepen.

Beschrijvingen van een 12-tal werken uit de Stelling die nu het reservaat 'Voormalige Grebbelinie' vormen en enige aanbevelingen van belang voor het beheer van de werken, dat aan de zorg van C.R.M. is toevertrouwd, besluiten het boek. Van de uitgave, waarvoor terecht een ruime belangstelling bestaat, is de 1e druk inmiddels uitverkocht. Een 2e druk is echter in voorbereiding.

P.M.

'**Bolwerken in Zeeland**'. Uitgave van het Zeeuws Tijdschrift, Middelburg (1978/5), 50 blz., geïll., prijs f 6,24.

Dit nummer van het tweemaandelijks tijdschrift is geheel gewijd aan de geschiedenis en de instandhouding van de Zeeuwse vestingsteden in het algemeen, de betekenis der bolwerken voor stad en landschap, alsmede meer in het bijzonder de steden Zierikzee, Tholen, Middelburg, Goes, Sluis en Hulst (laatstbedoeld artikel van de hand van onze correspondent P. J. Brand). Verder is een uitgebreide woordenlijst van vestingbouwkundige termen opgenomen van de hand van Y. Meeter, lid van onze Studiecommissie.

Het is een bundel waardevolle artikelen, voorzien van goede stadsplattegronden (soms de vroegste, in de meeste gevallen de optimale ontwikkeling aangevend) en verscheidene mooie foto's.

J.S.

Ter Maelstede in Zuytbevelant door B. Oele. Verslag in brochurevorm, geïll. 12 blz.

Het voormalig kasteel Maelstede bij Kapelle (Z.) speelde in de middeleeuwen een belangrijke rol tijdens de oorlogen tussen Holland en Vlaanderen. Het is in de 18e eeuw in verval geraakt; er zijn alleen nog funderingsresten aanwezig. De plaats, waar het eens stond is nog voornamelijk herkenbaar als een verhoogd terreingedeelte, omgeven door een gracht. Ofschoon nauwelijks binnen ons studiegebied vallende is het toch zeer de moeite waard de beschrijving van een bodemonderzoek (dat plaats vond o.l.v. ir. J. A. Trimpe Burger – R.O.B.) te lezen. Schrijver laat ons zien hoe her volgens een dergelijke werkwijze mogelijk is vele aanknopingspunten te vinden en bouwstenen aan te dragen om tot een reconstructie (op papier) te komen van wat eeuwen geleden een verdedigingswerk was.

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom', deel XXX, jg. 1977; druk Broese/Breda; gebonden, 160 blz.

In dit fraai uitgevoerde jaarboek zijn m.b.t. de vestingbouwkunde twee belangwekkende – op elkaar aansluitende – artikelen opgenomen.

Dr. F. A. Brekelmans geeft in zijn artikel 'De Middeleeuwse omwalling van Breda' een samenvatting van de tot dusverre uitgevoerde onderzoeken naar de vorm, de afmetingen en de juiste locatie van de middeleeuwse verdedigingswerken. Hij komt o.m. door een vergelijkende studie van tekeningen, geschriften, alsmede rolrekeningen uit het hertogelijk archief en (latere) stadrekeningen belangrijke stappen nader tot de oplossing. Hij besluit zijn interessante beschouwing met een overzicht van de resultaten van vroegere opgravingen (en memoreert in dit verband het belangrijke werk van kapitein-ingenieur G. G. van der Hoeven in de jaren 1863-68, alsmede de onderzoeken van de toenmalige kapitein der Genie W. H. Schukking in 1927).

In aansluiting daarop wordt door L. Moeslands in zijn artikel 'De opgraving van de Gasthuispoort te Breda' beschreven en getoond welke belangrijke vondsten in 1976 zijn gedaan bij opgravingen en op de plaats waar vroeger de Gasthuispoort heeft gestaan. De resultaten van dat bodemonderzoek voegden letterlijk en figuurlijk belangrijke bouwstenen toe aan de wetenschap omtrent de middeleeuwse verdedigingswerken.

Beide beschouwingen zijn uitvoerig gedocumenteerd en worden toegelicht met vele verhelderende foto's en tekeningen.

'Verschanste historie', door ing. J. Spek, architect; in Polytechnisch Tijdschrift, pt-b 33 (1978) nr. 9.

Terwijl reeds in de rubriek 'Boeken' in pt-b 33 (1978 nr. 6 een (in alleszins lovende bewoordingen gestelde) boekbespreking van 'Verschanste Schoonheid' was opgenomen, gaat de heer Spek, redacteur van PT, in bovenvermeld artikel uitgebreider op de materie in. Hij blijkt uit eigen waarnemingen en ervaringen een geheel eigen visie op de ontwikkeling van onze oude vestingsteden en forten te hebben gekregen. Voor geïnteresseerden in de vestingbouw en haar geschiedenis is de beschouwing, die hij geeft als architect en stedenbouwkundige, een belangwekkende en waardevolle.

Wij hopen, dat zijn overpeinzingen t.g.t. tot meer publicaties van deze aard zullen leiden!

'Afsluitdijk 1940' door E. H. Brongers, uitgave Hollandia B.V. Baarn, 1977; paperback, 189 blz., geïllustreerd, prijs f 16,50.

De schrijver, die al ruime bekendheid verwierf met twee andere boeken over de oorlog in mei 1940 ('De slag om de Residentie 1940' en 'Grebbeleinie 1940') heeft in zijn nieuwste boek de gevechtshandelingen in mei 1940 in Noord-Nederland op de korrel genomen. Dat gebied kon in de meidagen als een neven-operatietoneel worden beschouwd. De verdediging in de noordelijke provinciën was daar ook duidelijk op gericht: slechts enkele bataljons infanterie, (vrijwel) zonder ondersteunende wapens hadden tot taak de opmars van de Duitse strijdkrachten zoveel mogelijk te vertragen. Pas op de kop van de Afsluitdijk en in de verdedigingswerken bij Kornwerderzand en Den Oever moest krachtige tot hardnekkige weerstand worden geboden.

Brongers beschrijft op een boeiende en overtuigende wijze het verloop der gevechten. Hij baseert zich daarbij op de officiële gevechtsrapporten en krijgsgeschiedkundige studiën van Nederlandse en Duitse zijde; ook echter op persoonlijke getuigenissen van mensen, die aan de gevechten hebben deelgenomen. Die werkwijze verschatte enerzijdes de zekerheid, dat een betrouwbare reconstructie tot stand komt; anderzijds wordt het verhaal er boeiend en menselijk door. Voor degenen die er in die meidagen bij betrokken waren, wordt het allemaal beter herkenbaar. Verscheidene belangwekkende foto's (ook Duitse) dragen daartoe bij.

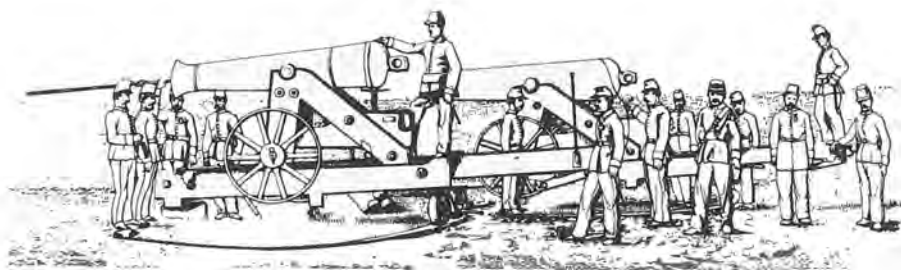
De in de verdragingslijnen aangelegde veldversterkingen, resp. gebouwde kazematten speelden slechts zeer tijdelijk een rol in de operatiën; met de verdedigingswerken op de Afsluitdijk lag dat anders!

Die werken zijn in de 30'er jaren niet alleen op een bepaalde wijze tot stand gekomen, maar het werden ook verdedigingswerken van een bijzonder goede kwaliteit, die aan de hoogste eisen voldeden. De verdedigers zouden er gedurende langere tijd hardnekkig weerstand kunnen bieden.

Brongers beschrijft de Duitse 'aanloop' tot en de aanval zelf op de werken bij Kornwerderzand en laat goed uitkomen, dat de Duitsers daar een halt werd toegeroepen en tevens diep respect werd bijgebracht voor de verdedigers van én de werken op de Afsluitdijk.

Kolonel der Genie b.d. E. S. Zevenhooven, die destijds een belangrijk aandeel had in de bouw, gaf in zijn artikelen in De Ingenieur nrs. 20, 27 en 32 van 1948 een uitstekend gedocumenteerde beschouwing van technische aard over o.m. de verdedigingswerken op de Afsluitdijk. Uit het boek van Brongers valt te leren hoezeer deze aan hun doel beantwoordden.

J.S.

MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

(De vermelding van bladzijden en nummering achter de plaats/objectnamen heeft betrekking op de plaats waar deze in de Atlas van Historische Vestingwerken – voor zover verschenen – worden beschreven)

GRONINGEN

Delfzijl (blz. 3/nr. II)

Het gemeentebestuur wil overgaan tot de reconstructie van het Damsterbastion, waarvan nog rudimenten aanwezig zijn. Men wil graag gegevens van de oorspronkelijke situatie. Aan de gemeente is een uitgebreid advies uitgebracht.

Bourtange (gemeente Vlagtwedde) (blz. 4/nr. 11)

In 1978 kwamen de volgende panden gereed:

- het Arsenaal nabij de Friesche Poort, waarvan 2 woningen zijn gemaakt;
- Corps de Garde aan de Munsterse Poort. Dit is nu woning met winkel geworden;
- de Schoolmeesterswoning, die aan de kerk is vastgebouwd, met als nieuwe bestemming pastorie;
- de Baracquen op het Schuitendiep, gereconstrueerd tot 4 woningen;
- het „Nieuwe Pulvermagazijn”.

Voorts kwam een derde bastion, het zgn. „Nieuwe Magazijnbolwerk” grotendeels gereed, evenals een gedeelte van het Kroonwerk en een gedeelte van de Contrescarp.

In reconstructie is genomen het vierde bastion van de in totaal 5 te reconstrueren bastions, het zgn. „Pasoorsbolwerk”, een gedeelte van een ravelijn en een vrij groot stuk contrescarp.

Hopelijk zal binnenkort een aanvang worden gemaakt met de verlegging van de Provinciale weg, welke ten zuiden de vesting komt te liggen. Dit zal een enorme verkeersontlasting betekenen voor het Marktpllein.

Voorts wordt naar verwachting in 1979 aangevangen met de aanleg van een parkeerterrein aan de westkant van de vesting, zodat ook het parkeren binnen de wallen wordt beperkt.

FRIESLAND

Sloten (blz. 13/nr. VII)

Zie verslag van Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande op blz. 82.

DRENTE

Coevorden (blz. 18/nr. I)

Eind 1976 is na twee jaar, de restauratie van het Arsenaal en het Musketkogelhuis voltooid. De gebouwen zijn in gebruik genomen als bibliotheek en leeszaal.

Het Tuighuis bestaat uit twee belendende, door zadeldaken gedekte, hallen, met aan de achterzijde dwars over de breedte een musketkogelhuis met een lessenaarsdak. Tevens werd hersteld het in de vorige eeuw tegen dit midden XVIIIde-eeuwse geheel aangebouwde ondiepe pakhuis.

Door de restauratie heeft de stad niet alleen een ruime bibliotheek verkregen maar tevens een fraai gezicht aan de Haven.

De burgemeester van Coevorden heeft tijdens een persoonlijk bezoek een toelichting gegeven op de plannen van de gemeente. In het gerestaureerde arsenaal zal een museum worden ingericht, waarin ook aan de ontwikkeling van de vesting Coevorden aandacht wordt geschonken. In een later stadium wil het gemeentebestuur trachten tot de restauratie van de nog resterende gedeelten van de vesting over te gaan.

(foto F. I. Browwer)

OVERIJSEL

Deventer (blz. 1/nr. IV)

De Nederlandse Spoorwegen hebben besloten tot een baanverbreding van de Kapjeswelle tot het station in verband met de bouw van een nieuwe, dubbelsporige brug over de IJssel. De ter plaatse aanwezige restanten van vestingwerken zullen daardoor ten dele worden aangetast. Een andere oplossing is onmogelijk.

In Deventer heeft men zeer recentelijk een huis aan de „Zandpoort“ afgebroken waarbij men is gestuit op o.a. wat zich laat aanzien als restanten van de buiten- en binnenverdedigingsgordel.

Kampen (blz. 3/nr. X) zie blz. 62.

Zwolle (blz. 7/nr. XIX)

De gemeente heeft op het zgn. Noordereiland een parkeergarage gebouwd en daarbij de vorm van het bolwerk naar behoren aangehouden. Slechts de verlandingen in de hoeken van het bastion zouden nog moeten worden weggegraven, zo men de gave vorm zou willen nastreven.

Het is ons bekend dat men in Zwolle met gemengde gevoelens de bouwplannen voor een parkeergarage Rodetorenplein/Jufferenwal tegemoet ziet o.a. de Vereniging „Vrienden van de Stadskern Zwolle“, die de parkeergelegenheid zoveel mogelijk buiten de stadskern zou willen houden.

Hun streven spreekt ons wel aan. Wij volgen de verdere ontwikkeling belangstellend.

Harrevelderschans (blz. 8/nr. 4)

Ten vervolge op wat wij in vorige jaarboeken hebben vermeld, valt het volgende te rapporteren.

Van de gelden die in 1977 door de Provinciale Staten ter beschikking zijn gesteld voor verschillende activiteiten in de monumentensector, kreeg de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten-eigenaresse van de schans – mede door toedoen van „het Oversticht“ een bedrag toegewezen voor het restaureren, echter te weinig om haar in alle opzichten haar oude gedaante te hergeven.

Het bijzondere van deze schans is dat zij „halve bastions“ bezat, een weinig voorkomend type. Dat is dus nog niet bereikt kunnen worden. De gracht is uitgediept en grondruigen met houtopslag zijn geslecht. Overigens is de natuurlijke begroeiing geen geweld aangedaan. Prachtige jeneverbesbomen werden ontzien.

Wij zien e.e.a. dan ook als een eerste aanzet, waarvoor wij stellig waardering kunnen hebben.

Hattem (wordt bij herbewerking van de atlas deel Overijssel opgenomen)

De voormalige schans „Spaans Graven“ ligt op het terrein van Huis „Molecaten“, toebehorende aan baron Van Heeckeren van Molecaten.

Zij werd vermoedelijk in de tijd van Prins Maurits – ca. 1600 – aangelegd en omvat een vrijwel rechthoekig terrein, in het midden verhoogd, omgeven door 2 meter hoge aarden wallen. Een beekje is aan de korte oostzijde binnen de wal en aan de lange buitenzijde buiten de wal langs geleid. Het geheel is 50 jaar geleden met beuken beplant.

De schans is op de Aanvullende Monumentenlijst van de gemeente Hattem geplaatst als aardwerk van algemeen belang wegens oudheidkundige en krijgshistorische waarde.

GELDERLAND

Doesburg (blz. 5/nr. VIII)

Staatsbosbeheer (SBB), de instantie die de Linies van Doesburg beheert zoals ook blijkt uit jaarboek 1977 blz. 79 ondervindt aanmerkelijke bezwaren bij het uitvoeren van onderhoud, zoals het z.g. afzetten (snoeien en inkorten) van de struik- en boombegroeiing op de aardwerken. Men kon hier alleen in het voorjaar mee doorgaan en trachten „gezicht” aan de walprofielen te geven. Voor het ruim 500 ha grote gebied is gemiddeld slechts één manjaar beschikbaar!

Een aanvraag voor het subsidiëren in het kader van werkverruiming (gemikt wordt op een mankracht van zes) is ingediend.

Elburg (blz. 7/nr. X)

Het lijkt niet overdreven van een ramp te spreken toen bleek dat de bomenbeplanting van de wallen in Elburg ernstig is aangetast door iepziekte. Meer dan 500 bomen zijn verloren. Het gemeentebestuur heeft bij het opstellen van een herbplantingsplan het advies van onze stichting ingeroepen opdat de herbplanting op – in vestingbouwkundig opzicht – juiste wijze plaats vindt. De plannen zullen ons ter inzage worden toegezonden. Staatsbosbeheer is met de uitvoering belast.

Groenlo (blz. 8/XII)

Op uitnodiging van de Heidemij brachten wij een bezoek aan Groenlo in verband met de op handen zijnde restauratie van de stadsgracht. Door het honoreren van een subsidie-aanvraag voor aanvullend werk kon begin september worden begonnen met het op de meest geërodeerde plaatsen vernieuwen van de stadswal. Einde 1978 was het werk voor 90% uitgevoerd.

Een subsidie-aanvraag voor overeenkomstige renovatiewerkzaamheden aan andere onderdelen van de voormalige omwalling is ingediend en in behandeling.

Fort Nieuw Sint Andries (blz. 24/1a)

Er is reden voor bezorgdheid omtrent dit op de monumentenlijst van de gemeente Heerewaarden voorkomende fort i.v.m. een voorgenomen dijkverzwaring langs de fortgracht.

Fort Boven-Lent (blz. 26/8a)

De in dit fort aangelegde wijnkelder is in bedrijf.

Fort Westervoort (blz. 16/a, b)

Gemeld kan worden dat de Inspectie Midden-Nederland van de Dienst der Domeinen die deze voormalige verdedigingswerken beheert met de haar hiervoor ter beschikking staande, zeer beperkte middelen, poogt deze werken aan de buitenzijde zodanig af te sluiten en afgesloten te houden, dat onbevoegd betreden en/of binnendringen vrijwel niet (meer) mogelijk is.

UTRECHT

Utrecht – Vredenburg (blz. 5, 2e al.)

Het *Muziekcentrum* is inmiddels in gebruik genomen. De werkzaamheden aan het in zicht blijvende noord-oostelijke bastion van het voormalige kasteel Vredenburg zijn door de langdurige vorstperiode nog niet voltooid (feb. '79).

Lunetten (blz. 21/nr. 24)

De grachten rond de lunetten ten zuiden van de spoordijk Utrecht-Arnhem werden uitgebaggerd. De lunetten zullen worden opgenomen in een parkaanleg, waarbij de aanwezige vegetatie volledig zal worden gespaard. Tevens zullen de lunetten worden beschermd tegen overmatig betreden en te grote „recreatiedruk”.

Utrecht – Lepelenburg (blz. 5/VII)

In verband met een plan tot herinrichting van het Lepelenburg heeft onze stichting het college van B&W verzocht te overwegen het Lepelenburg – als het enige van de vijf aarden bolwerken die in de 16de eeuw zijn aangelegd en dat nog enigermate in de oude vorm zou zijn terug te brengen, daartoe te bestemmen.

Schans te Woudenberg (blz. 11/nr. 1)

Wij verwijzen naar het gestelde in jaarboek 1977 blz. 81, waaraan kan worden toegevoegd dat deze taak thans bij G.S. van Utrecht in behandeling is genomen.

NOORD-HOLLAND

Naarden (blz. 14/16/nr. XIb)

In april werd het volledig gerestaureerde bastion Nieuw Molen door de Rijksgebouwendienst opgeleverd (het enige bastion in puur XVII-eeuwse vorm).

Plannen voor de Utrechtse Poort en aangrenzende courtine – waaraan sporen werden gevonden van, tot nu alleen uit de literatuur bekende *ronde schietgaten*, werden op tafel gelegd. (zie foto C. G. Scheltema)

Muiden (blz. 21/nr. 4)

De wal van de vesting Muiden is thans geheel overgedragen aan de Inspecteur der Domeinen te Haarlem; het laatste deel was de bomvrije kazerne en drie woningen.

Voor het voltooiën van de restauratie van de Westbatterij is door onze stichting een aanvullende subsidie verleend.

Fort Hoofddorp (blz. 31/nr. 13)

De Vereniging „Meer Historie”, overtuigd van de cultuurhistorische waarde van het fort bij Hoofddorp o.a. vanwege de door onze stichting aangevoerde argumenten, wil ijveren voor plaatsing van het fort op de voorlopige (gemeentelijke) monumentenlijst. Daarbij wil ze het evenwel niet laten. Zeer terecht merkt men op dat een monument pas dan tot zijn recht komt als het met zijn omgeving een harmonisch geheel vormt. Te dien opzichte zijn eveneens bepaalde wensen naar voren gekomen.

Fort Velsen (blz. 31/nr. 22)

Door het afspringen van de onderhandelingen tussen de gemeente Velsen en Domeinen wegens te hoge vraagprijs (in feite een onverteerbare zaak die zich herhaaldelijk – ook elders – voordoet) heeft de Provincie, zoals uit een artikel van 30/11/78 in het Dagblad Kennemerland blijkt, besloten tot een gesprek met de Inspecteur der Domeinen. G.S. zijn van mening dat het fort een zodanig algemeen (landschappelijk en recreatief) belang heeft, dat het in eigendom behouden door de overheid op zijn plaats wordt geacht.

G.S. willen het fort echter pas dan kopen als het een duidelijke functie kan hebben voor de provincie.

Fort benoorden Purmerend (blz. 31/nr. 31)
overgedragen aan Domeinen.

Fort aan de Drecht (blz. 31/nr. 9)
als voren.

Fort Sint Aagtsdijk (blz. 31/nr. 21)
overgedragen aan Rijkswaterstaat i.v.m. Rijksweg 16.

Recreatiegebied Spaarnwoude

Over de bestemming van dit gebied, waarin enkele forten liggen, is een rapport verschenen. In verband met de plannen tot bebouwing nabij het fort Spaarndam-Zuid hebben wij het gebied bezocht en zijn in overleg met de Dienst Openbare Werken te Haarlem.

ZUID-HOLLAND

Gorinchem (blz. 10/nr. X)

Op uitnodiging van het gemeentebestuur hebben wij een bespreking gehad over de toekomstige bestemming van de oude militaire onderkomens en ons ter plaatse op de hoogte gesteld van het *structuurplan*. Een nieuwe vaste brug over de Linge zal Wijdschild met de stad verbinden, de beer blijft gespaard. Gezien de ontwikkeling gedurende de laatste jaren is n.o.m. verzet tegen dit plan niet zinvol.

Asperen (blz. 1/nr. II)

Met het herstel van de stadsmuur langs de Linge werd een aanvang gemaakt. Milieugroepen maken zich zorgen over de korstmossen en het zeldzame Klein Glaskruid.

Hellevoetsluis (blz. 14/nr. XIII)

Door het uitblijven van een bestemmingsplan (en bij gebreke daarvan) en tevens wegens gebrek aan geld bij de subsidiërende instanties komt van de restauratie van de wallen nog niets.

ZEELAND

(Atlas nog niet verschenen; volgorde alfabetisch)

Fort Rammekens

Er is enige ongerustheid ontstaan over de plannen tot verzwaring van de zeedijk bij Rammekenshoek. In het bestemmingsplan van de gemeente Vlissingen is het fort met de gracht beschermd als natuurgebied.

Met een dijkverzwaring buitendijks zou eventueel accord kunnen worden gegaan, maar beslist niet als men van plan zou zijn deze binnendijks uit te voeren.

Sas van Gent

In de situatie t. a. v. de waterkorenmolen en van de molenromp op het bastion Generaliteit is helaas nog geen wijziging ten gunste gekomen.

Ook in dit geval ontbreken de geldmiddelen.

De studie om te eniger tijd tot een reconstructie te komen wordt voortgezet.

Sluis

Bij de restauratie van een gedeelte van de wallen in Sluis, onder supervisie van Monumentenzorg is duidelijk geworden dat de profielen van de bastions in de Franse tijd een wijziging hebben ondergaan.

NOORD-BRABANT

Heusden

De Wijkse Poort, de westelijke toegang tot de stad is gereed gekomen. De poort is herbouwd (helaas met nieuwe stenen) op zijn oude fundering naar de toestand van 1774. Het bouwsel heeft een tongewelf en een gebogen doorgang, van dergelijke poorten zijn er weinig gespaard gebleven.

's-Hertogenbosch

Bij de restauratie van de Citadel zijn in 1978 belangrijke vorderingen gemaakt. Het halve bastion III en het bastion IV met de tussenliggende courtine zijn gereed. De aanliggende gracht is uitgebaggerd en de aarden borstwering achter muurwerk is aangebracht. Voor de restauratie van bastion V met zijn aanliggende courtines zijn voorbereidingen gaande.

In de zomermaanden zal 's-Hertogenbosch de belegering van de stad door Frederik Hendrik (1629) herdenken o. a. met een tentoonstelling in het Noord-Brabants Museum, Bethaniestraat 2. Op verzoek van de directie verleenden wij adviezen. De expositie opent begin juni en duurt enige maanden.

Vught - Lunetten

Door de zorg van de Eerstaanwezend-Ingenieur der Genie te 's-Hertogenbosch is het grootste gedeelte van de gracht om Lunet 1 uitgediept en opgeschoond, evenals de grachten tussen de Lunetten 1-2 en 2-3.

Men heeft het voornemen graskarpers in de gracht van lunet 2 uit te zetten teneinde verdere begroeiing met waterplanten tegen te gaan.

Woudrichem

Om financiële redenen hebben B&W besloten de voetbrug over de westelijke vestinggracht met de bijbehorende poort of coupure door de wal niet uit te voeren (zie jb 1975 blz. 88). Wij betreuren dit besluit, waartegen wij met nadruk stelling hebben genomen om vesting-technische redenen.

LIMBURG

Maastricht

(30-12-1978)

Restauratie O.L.Vrouwewal.

De in maart 1977 aangevangen herstelwerkzaamheden aan de O.L.Vrouwewal kwamen in de loop van januari jl. gereed. Zie ook jb 1975, blz. 90 en 1976, blz. 91.

Openstelling Jezuitenwal voor het publiek

Het college van B&W maakt half februari bekend, dat er met de Rijksuniversiteit wordt overlegd over het openstellen van de Jezuitenwal als openbare wandelweg. De wal in kwestie strekt zich uit tussen de westtoren van de waterpoort de Reek en het westeinde van de Tongersestraat.

Restauratie bastion Holsteyn

Het herstel van het ten dele laat-17de-eeuwse bastion Holsteyn in de Fronten van du Moulin, waarmee in augustus 1977 werd begonnen (zie jb 1977, blz. 93), werd in 1978 voortgezet. Aan de restauratie van de rechterflank en van de aan het zuidereind daarvan aansluitende caponnière der Nieuwe Bossche-fronten (1817-1821), kon in de eerste helft van het jaar de laatste hand worden gelegd. Ter voorbereiding van het herstel der plaatselijk bouwvallige rechterface waren intussen de buitenste lagen metselwerk van de bekledingsmuur geheel weggehakt.

Nadat in augustus bekend was gemaakt, dat er voor de tweede restauratiefase op een bedrag van ca. f 900.000 kon worden gerekend, vonden de werkzaamheden aan het bastion in regelmatig tempo voortgang.

Eind november kwam de rechterface gereed, welke muur opnieuw van mergelstenen stijlen werd voorzien.

Het in de loop van september ter hand genomen herstel van de keelcaponnière werd begin oktober stopgezet, nadat er in voegen en spleten *muurhagedissen* waren waargenomen. Deze beschermde diersoort wordt in Nederland, voor zover bekend, alleen in de Hoge Fronten te Maastricht aangetroffen, zodat bij de restauratie der oude verdedigingswerken grote voorzichtigheid is geboden.

Het werk aan de caponnière zal omstreeks april 1979 worden hervat, waarbij in het metselwerk voldoende *kunstmatige schuilgelegenheden ten behoeve van de hagedissen* zullen worden uitgespaard.

Thans – december – is men bezig met de restauratie van de linker bastionshelft. Een gedeelte van de – mogelijk 18de-eeuwse – beklamping van de linkerface moest wegens bouwvalligheid worden verwijderd.

Kazemat „Luitenant-generaal Croiset”

De kazemat „Luitenant-generaal Croiset”, gelegen achter de linkerface van het bastion A der Nieuwe Bossche fronten (1817-1821), werd in augustus ter beschikking gesteld van de Stichting Maastricht Vestingstad, welke er haar werk, archief- en vergaderruimten in onderbrengt. Tot voor kort was het gebouw in gebruik bij de BB als leslokaal en oefenruimte.

Restauratie fort Sint Pieter

Naar aanleiding van door raadsleden aan B&W gestelde vragen (zie dagblad De Nieuwe Limburger van 2 december) merkt het college op, dat het herstel van het begin 18de-eeuwse fort Sint-Pieter een noodzakelijke voorwaarde is, wil het verdedigingswerk, „naast bijvoorbeeld de restauratie van de Hoge Fronten als toeristische trekpleister kunnen dienen. De plannen zijn ingediend bij het ministerie van CRM om een subsidie te krijgen in het kader van de monumentenzorg, dan wel in het kader van de aanvullende werkgelegenheid. Een positief bericht daarop heeft de gemeente nog niet ontvangen.”

Voltooide restauratie eerste fase van het herstel der Hoge Fronten, Maastricht.

Excursies naar de vestingwerken

Van 25 t.m. 31 maart jl. werd het publiek in de gelegenheid gesteld, tegen gereduceerde prijs een bezoek te brengen aan de middeleeuwse verdedigingswerken, de tegenmijnstelsels en het fort Sint-Pieter, alsmede aan de ondergrondse mortelgroeven van de Sint-Pietersberg.

Aan deze actie werkten mee VVV-Maastricht, de Stichting Maastricht Vestingstad en het dagblad De Nieuwe Limburger.

Excursies naar bovengenoemde monumenten had eveneens plaats in de herfstvacantie en wel van 14 t.m. 22 oktober. De organisatie was in handen van de Stichting Maastricht Vestingstad en VVV-Maastricht.

Roermond

In Roermond wacht de Rattentoren, een van de voormalige 24 muurtorens van de middeleeuwse stadsmuur, nog op restauratie van het interieur, nadat enkele jaren geleden het exterieur onderhanden was genomen. De mogelijkheid om een aansluitend gedeelte van de stadsmuur vrij te maken van in de 20-er jaren van deze eeuw aangestorte aarde, blijkt moeilijk realiseerbaar vanwege de aanwezigheid van gasleidingen e.d. Er zal naar gestreefd worden de ligging van de Kattentoren (op de noordoosthoek van de oude binnenstad) bij komende reconstructies van wegen ter plaatse, in de bestrating te doen uitkomen.

FINANCIËEL VERSLAG 1978

Stichting Menno van Coehoorn

De samenstelling van het verslag over het jaar 1978 wijkt enigszins af van die gepubliceerd in de voorgaande jaren. Dit is te danken aan de adviezen die Uw penningmeester mocht ontvangen van onze begunstiger de heer Th. Bien, accountant, die zich hiervoor belangeloos ter beschikking stelde. Onze dank gaat dan ook uit naar de heer Bien voor het verschaffen van zijn adviezen, welke een „steun in de rug” zijn geweest voor Uw penningmeester.

Ook dit jaar valt een toename in het aantal contribuanten te constateren, hetgeen resulteerde in een aanwas van de ontvangen contributies van ruim f 3.200,-.

Ter dekking van de exploitatiekosten was het wederom noodzakelijk een beroep te doen op het „Fonds de Girard de Mieliet van Coehoorn” voor een bedrag van f 25.000,-. Het nadelig saldo van de exploitatierekening kon als gevolg hiervan beperkt blijven tot f 1052,04, waarmee het totale tekort over de afgelopen jaren tot f 10.629,- is opgelopen.

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

Het totaal van de verstrekte subsidies bedroeg *f* 9.000,-.

Het koersverloop op de Amsterdamse Effectenbeurs is minder gunstig geweest, met het resultaat dat een bedrag van *f* 40.406,68 ten laste van de Staat van Baten en Lasten diende te worden gebracht, hetgeen resulteerde in een nadelig saldo van *f* 11.798,51.

De sterke verhoging welke zich voordeed in de post onkosten effecten kan worden verklaard door het feit dat gedurende het verslagjaar vrij veel mutaties in het effectenbezit hebben plaats gevonden.

In het bedrag van vooruitbetaalde kosten is een post van *f* 85.459,86 begrepen ten laste van de publicatie van het boekwerk „Verschanste Schoonheid” (vorig jaar *f* 100.287,68). Rekening zal moeten worden gehouden met het feit dat – over enige jaren verdeeld – uiteindelijk een nadelig saldo ten laste van de exploitatierekening zal dienen te worden gebracht.

Het vermogen per ultimo 1978 bedroeg *f* 1.475.219,43 tegen *f* 1.487.017,94 in het vorige jaar.

Stichting Menno van Coehoorn

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN

Effekten:

De effekten zijn gewaardeerd op aankoopwaarde verminderd met opbrengstwaarde bij verkoop c.q. uitloting.

Fonds Atlas:

Stand fonds per 1 januari 1978

f 4.252,83

Ontvangsten in 1978

„ 4.124,75

Uitgaven in 1978

f 8.377,58

„ 867,94

f 7.509,64

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN

Subsidies:

Verstreckte subsidies in 1978 aan:

Nieuwpoort	f 5 000,—
Willemstad	„ 2.500,—
Naarden	„ 500,—
	<hr/>
	f 8.000,—
Stichtse Milieufederatie (publikatie)	„ 1.000,—
	<hr/>
	f 9.000,—
	<hr/>

Koersverschillen:

Saldo koersverschillen ultimo 1978	f 109.302,68
Per 31 december 1977 bedroeg het saldo van deze rekening	„ 68.896,—
Ten laste van de staat van baten en lasten over 1978	f 40.406,68
	<hr/>

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN

Effekten:

Boekwaarde effecten per 31 december 1977	f 1.406.684,22
Aankopen 1978	„ 622.538,93
	<hr/>
	f 2.029.223,15
Verkopen/uitlotingen	„ 574.273,97
	<hr/>
	f 1.454.949,18
Boekwaarde per 31 december 1978	„ 109.302,68
Rekening koersverschillen	„ 109.302,68
	<hr/>
	f 1.345.646,50
	<hr/>

Vooruitbetaalde posten:

Verschanste Schoonheid	f 85.459,86
Penningen	„ 2.715,80
Dassen	„ 1.423,50
	<hr/>
	f 89.599,16
	<hr/>

STAAT VAN BATEN EN LASTEN OVER 1978

(met vergelijkende cijfers over 1977)

LASTEN:

	1978	1977
Kosten jaarverslag	f 17.678,60	f 14.194,20
Drukwerken	„ 3.872,19	„ 6.095,64
Kosten secretariaat	„ 9.021,92	„ 6.793,80
Reiskosten	„ 5.648,35	„ 4.476,96
Excursie	„ 2.856,95	„ 2.346,65
Toegerekende rente over kapitaal	„ 2.133,—	„ 2.031,50
Diverse algemene kosten	„ 7.298,93	„ 13.662,31
	<u>f 48.509,94</u>	<u>f 49.601,06</u>

STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN
PER 31 DECEMBER 1978*(met vergelijkende cijfers per 31 december 1977)*

BEZITTINGEN:

	1978	1977
Postgiro	f 4.717,87	f 1.550,53
A.B.N.	„ 936,22	„ 27,53
Effekten	„ 36.511,05	„ 36.673,81
	<u>f 42.165,14</u>	<u>f 38.251,87</u>

VAN COEHOORN

BATEN:

Ontvangen kontributies
 Intrest
 Bijdrage Fonds Girard de Miolet van Coehoorn
 Excursie
 Opbrengst drukwerk
 Nadelig saldo

1978	1977
<i>f</i> 15.129,44	<i>f</i> 11.893,50
„ 2.442,96	„ 2.787,55
„ 25.000,—	„ 25.000,—
„ 2.440,—	„ 2.700,—
„ 2.445,50	„ 695,87
„ 1.052,04	„ 6.524,14
<u><i>f</i> 48.509,94</u>	<u><i>f</i> 49.601,06</u>

SCHULDEN:

Kapitaal
 Bijboeking intrest over kapitaal

 Nadelig saldo (cumulatief)

 Fonds Atlas
 Representatie fonds
 Vooruit ontvangen kontributies

1978	1977
<i>f</i> 42.661,50	<i>f</i> 40.630,—
„ 2.133,—	„ 2.031,50
<i>f</i> 44.794,50	<i>f</i> 42.661,50
„ 10.629,—	„ 9.576,96
<i>f</i> 34.165,50	<i>f</i> 33.084,54
„ 7.509,64	„ 4.252,83
„ 110,—	„ 110,—
„ 380,—	„ 804,50
<u><i>f</i> 42.165,14</u>	<u><i>f</i> 38.251,87</u>

STAAT VAN BATEN EN LASTEN OVER 1978

(met vergelijkende cijfers over 1977)

LASTEN:

	1978	1977
Onkosten effecten	f 14.573,24	f 8.218,20
Bijdrage exploitatie		
Stichting Menno van Coehoorn	„ 25.000,—	„ 25.000,—
Bijdrage Fonds Atlas	„ —,—	„ 5.000,—
Subsidies	„ 9.000,—	„ 10.000,—
Koersverschil	„ 40.406,68	„ —,—
Diverse lasten	„ 91,06	„ 619,22
Voordelig saldo	„ —,—	„ 28.073,35
	<u>f 89.070,98</u>	<u>f 76.911,47</u>

STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN
PER 31 DECEMBER 1978*(met vergelijkende cijfers per 31 december 1977)*

Bezittingen:

	1978	1977
Bank	f 31.523,14	f 36.703,43
Effecten	„ 1.454.949,18	„ 1.406.684,22
Vooruitbetaalde posten	„ 89.599,16	„ 104.651,98
Te vorderen dividendbelasting	„ 8.450,63	„ 7.874,31
	<u>f 1.584.522,11</u>	<u>f 1.555.913,94</u>

MIELET VAN COEHOORN

BATEN:

	1978	1977
Ontvangen rente	f 77.272,47	f 75.876,39
Koersverschil	„ —,—	„ 1.035,08
Nadelig saldo	„ 11.798,51	„ —,—
	<u>f 89.070,98</u>	<u>f 76.911,47</u>

SCHULDEN:

	1978	1977
Vermogen	f 1.475.219,43	f 1.487.017,94
Rekening koersverschillen	„ 109.302,68	„ 68.896,—
	<u>f 1.584.522,11</u>	<u>f 1.555.913,94</u>

STUDIECOMMISSIE

Samenstelling

Ir. W. Keeris moest zijn medewerking i.v.m. drukke werkzaamheden beëindigen.

J. C. Hopperus Buma trad toe als lid.

Voorzitter:

J. Sneeep *)

Woudenberg

Leden:

Dr. J. Belonje

Alkmaar

G. W. G. van Bree **)

Roermond

W. A. van Ham

Bergen op Zoom

J. C. Hopperus Buma **)

Amersfoort

Y. Meeter

Den Haag

Mevrouw J. C. Meeter-Heetland

Den Haag

A. H. Mohr *)

Doorwerth

Dr. Ir. H. A. van Oerle

Oud Ade,

Rijpwetering

Medewerkers:

A. Corten

Heerlen

Ir A. van Drunen

's-Hertogenbosch

W. Hendriks **)

Venlo

A. E. L. Jonkergouw **)

Sittard

Drs. A. C. M. Kappelhof

's-Hertogenbosch

Ir. A. H. W. Martens

Simpelveld

L. J. Morreau **)

Maastricht

Dr. G. Overdiep *) **)

Peize

H. G. M. Rutten

Stevensweert

Mr. Stan Smeets **)

Weert

Ing. G. van der Wel *)

Tilburg

Dr. J. S. van Wieringen **)

Waalre

*) tevens bestuurslid

**) tevens correspondent

De Atlas van historische vestingwerken:

M.b.t. de duurzame versterkingen, aangelegd in de periode 1914-1945 werd een begin gemaakt met de bestudering van de belangrijkste kustversterkingen en werd het overleg met de beherende instanties (Rijkswaterstaat, Staatsbosbeheer, e.d.) geopend.

De in de verschenen delen vermelde bronnen werden geïnventariseerd en gerubriceerd (in biblioterinzage). Van het hoofd Sectie Krijgsgeschiedenis KL werd een advies m.b.t. te hanteren bronnen ontvangen.

Met de bewerking van het deel *Zeeland* werd goede voortgang gemaakt. Tekst en illustraties zijn goeddeels gereed; het samenstellen van kaarten, die de ontwikkeling van vestingen en stellingen in Zeeuws-Vlaanderen in de loop der eeuwen weergeven blijkt i.v.m. de gecompliceerdheid nog vrij veel tijd te vergen.

Deel *Noord-Brabant*: De inventarisatie van objecten kwam gereed; van een beperkt aantal v.m. vestingen en forten werden (proef-)omschrijvingen opgezet. Een begin is gemaakt met de bestudering van de Peel-Raamstelling (1939-'40).

Deel *Limburg*: De inventarisatie van objecten in Het Land van Weert, de regio Roermond en Stevensweert kwam gereed. Het werk aan het hoofdstuk Zuid-Limburg ondervond enige vertraging i.v.m. het persklaar maken van het boek 'Bolwerk der Nederlanden' (de vestingwerken van Maastricht) door L. J. Morreau, dat in 1979 zal verschijnen.

Deel *Algemeen*: De heer A. H. Mohr stelde een concept-lijst vestingbouwkundige termen samen die na goedkeuring als standaardlijst zal gaan fungeren.

De *inventarisatie* van de dossiers van wijlen de heer L. J. Spanjaardt Speckman kwam gereed; m.b.t. een trefwoordensysteem is de materie goed toegankelijk gemaakt (in bibl. ter inzage). Hetzelfde geldt voor de dossiers van J. H. Kromhout.

Voornamelijk t.b.v. onze correspondenten en leden/medewerkers werd een memorandum m.b.t. beplantingen op en nabij v.m. vestingwerken opgesteld en verspreid (in bibl. ter inzage).

De S.C. verleende medewerking aan de totstandkoming van het boekje 'De Grebbelinie' (zie blz.), alsmede een bij Amsterdambiek in voorbereiding zijnd boekwerk over cultuurlandschappen in Nederland.

Door Dr. J. Belonje werden o.m. meerdere oudhollandse teksten bewerkt.

Adviezen werden uitgebracht t.a.v. het boekwerk 'Bolwerk der Nederlanden', alsmede t.a.v. bij de Universiteit van Amsterdam in bewerking zijnde geschriften op vestingbouwkundig gebied.

J. Sneep.

BIBLIOTHEEK EN ARCHIEF

Ook in het afgelopen jaar werden bibliotheek en archief verrijkt met een aantal boekwerken, tekeningen, foto's etc. De aanwinst aan boeken werd grotendeels verkregen door aankoop van nieuw verschenen werken. Evenals voorgaande jaren mochten wij wederom enkele boeken ten geschenke ontvangen. Wij stellen dit bijzonder op prijs en danken de gevers volgaarne. *Wij maken U er op attent dat, mochten er onder U zijn die overwegen hun boekenbezit op te ruimen, wij dit gaarne van U zullen vernemen teneinde na te gaan of zich in het betreffende boekenbezit werken bevinden die voor onze Stichting van belang zouden kunnen zijn. Hetzelfde geldt voor kaarten-, prenten-, tekeningen- of fotoverzamelingen.*

Uit de geregelde aanvragen om gegevens over verdedigingswerken e.d. te verschaffen blijkt dat er onder onze begunstigers, maar ook bij studiegroepen, nog steeds veel belangstelling voor het werk van de Stichting bestaat.

Eén onzer begunstigers is het afgelopen jaar begonnen met foto's van vestingwerken (o.a. Hollandse Waterlinie) te maken. Wij achten dit een nuttige zaak en bieden, zo nodig de helpende hand.

De uitgaven welke in onze lijst van werken zijn vermeld vonden ook in het jaar 1978 hun weg naar onze begunstigers. Enkele van deze uitgaven zijn thans uitverkocht. Er wordt gezocht naar een oplossing om hierin te voorzien.

H. J. Walkate (bibl.)

*Het bestuur van de Stichting Menno van Coehoorn. V.l.n.r. (staand): de heren W. J. H. Cortenraad, P. L. Mulder Ing., Mr. P. J. van der Mark, E. van Walree, H. C. Tesink, Ir. H. J. Walkate.
Zittend: Ir. Ch. C. van der Vlis, H. A. Trew, voorzitter W. F. K. Engelbrecht en ondervoorzitter J. Sneep (foto: Fotobureau Thuring).*

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar pagina 117)

Bestuurssamenstelling per 1 januari 1979

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	W. F. K. Engelbrecht	Wassenaar
<i>Ondervoorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Adj. secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout (1-5-1979)
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Bibliothecaris</i>	Ir. H. J. Walkate	Den Haag
<i>Adviseur (stedenbouwkundig)</i>	Ir. Ch. C. van der Vlis	Haarlem
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijz. opdr.)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II met mandaat

<i>naam</i>	<i>plaats</i>	<i>functie/aangewezen door:</i>
J. R. Andel	Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Wethouder
J. Hoofman	Breda	Bond Heemschut
Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters	Amsterdam	Vereniging „Hendrick de Keyser”
Ir. R. A. F. Smook	Delft	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mr. M. C. Bloemers	Voorburg	Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Mr. M. Tydeman	Blaricum	Stad en Lande van Gooiland
E. R. van Brederode	Den Haag	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
W. Helder	Woubrugge	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
Mr. G. van der Flier	Doorn	Ver. „De Hollandsche Molen”
Ir. J. M. Koopman	Driebergen	Cultuurtechnische Dienst
Dr. Ir. J. A. H. Hendriks	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Directoraat Gebouwen, Werken en Terreinen (D.G.W.T.)
Lnt.kol. H. M. Aalbers	Kallenkote/ Steenwijk	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

III overige leden

R. J. Benthem

P. B. Bouman

Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler

A. H. Mohr

Dr. G. Overdiep

Mr. H. E. Phaff

Eck en Wiel

Veenendaal

Hengelo (Gld.)

Doorwerth

Peize

Bloemendaal

BELEGGINGSADVISEURS

J. G. van Marle - Bussum

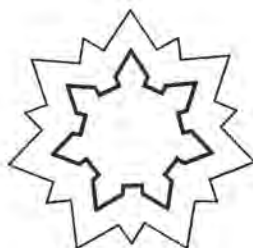
Jhr. W. J. van Sminia - Amsterdam

KASCONTRÔLE-COMMISSIE (1978)

P. B. Bouman - Veenendaal

Jhr. ir. A. L. van den Brandeler - Hengelo (Gld.)

W. J. H. Cortenaar - Wassenaar

STICHTINGSGEGEVENS

Gegevens over de Stichting Menno van Coehoorn, die van belang zijn ingeval men de Stichting in een laatste wilsbeschikking met een schenking zou willen bedenken.

De Stichting is opgericht op 18 april 1932 en gedomicilieerd ten kantore van Notaris Mr. A. M. Benders te Amsterdam.

Zij werd met machtiging van de directeur der Rijksbelastingen te Amsterdam, d.d. 17 september 1959, nr. R. 9/821, door de Inspectie der Registratie en Successie te Amsterdam, toegelaten als rechtspersoon in de zin van het gestelde in art. 24, I der Successiewet 1956.

AANHANGSEL II

correspondentschappen

Friesland, provincie

G. P. Karstkarel, Leeuwarden

Groningen en Drente, provincies

Dr. G. Overdiep, Peize

Overijssel, provincie

D. J. Reeskamp, „Oversticht”, Zwolle

Ing. A. J. Tempelman, Zwolle

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie

L. H. Postma, Ede

Gelderland II, Oude Graafschap & de Lymers

J. Agema, Velp (Gld.)

C. J. Kneppelhout, Doetinchem

Gelderland III, Betuwe & Land van Maas en Waal

H. v.d. Steeg, Arnhem

Utrecht (+), provincie & Nieuwe Hollandse Waterlinie (waarvan delen in NH en ZH)

G. Koppert, Utrecht

J. C. Hopperus Buma (stad Amersfoort), Amersfoort

Noord-Holland I, (voor zover niet begrepen in NH II) Hollandse Waterlinie

G. Koppert, Utrecht

Noord-Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp

C. G. Scheltema, Naarden

Noord-Holland III, Stelling van Amsterdam, Linie van Beverwijk

Ing. P. L. Mulder, Aerdenhout

Noord-Holland IV, stelling van Den Helder & Texel

Ing. IJ. Weistra, Den Helder; na sept. 1979 G. Gerrits - Den Burg, Texel

Noord-Holland V, alle niet door correspondentschappen gedekte gebieden in de provincie

Ing. J. P. Jongsmā, Amsterdam

Zuid-Holland I, Voorne-Putten

J. Klok (gem. archivaris Brielle), Oostvoorne

Zuid-Holland II, Gorinchem e.o., Brakel, Poederoijen, fort Vuuren (Gld.), fort Giessen

(N.Br.)

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Zuid-Holland III, Groot Waterschap Woerden (deel Hollandse Waterlinie)

Mr. G. B. F. Jurg, Woerden

Zuid-Holland IV, Restauratieadviseur, algemeen

W. de Jong, Leiderdorp, bijzondere correspondent

Zeeland I, provincie (m. u. v. II & III)

Ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg

B. Oele, Kapelle

Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (m. u. v. III)

R. Sloock, Sas van Gent

Zeeland III, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (gemeenten Hulst en Hontenisse)

P. J. Brand, Hulst

Noord-Brabant I, (West-Brabant m. u. v. II)

Drs. R. J. G. H. van Hasselt, Roosendaal

Noord-Brabant II, Vesting Willemstad e.o.

W. Maris J. Azn., Willemstad

Noord-Brabant III, Midden-Brabant

Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant IV, Oost-Brabant

Dr. J. S. van Wieringen, Waalre

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.

W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.

G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert

Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.

A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg

L. J. Morreau, Maastricht

Bijzonder correspondentschap (landelijk): natuurbehoud in en om vestingwerken

G. H. J. de Kroon, Gorinchem

Buitenlandse contacten

België

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel

Simon Stevinstichting, Dr H. Le Page, Berchem-Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Hartwig Neumann, Jülich

Groot Britannië

Fortress Study Group, Rochester-Kent

Japan

Hakodate City - Hokkaido; Hon. Yasushi Yano - Mayor

Drs. J. de Vries - Japan-Nederland Instituut, Tokio

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Alfabetische lijst van bestuursleden, correspondenten, commissieleden en -medewerkers in Nederland

HB: hoofdbestuur
DB: dagelijks bestuur (tevens HB)
C: correspondent
CB: bijzondere correspondent

SCL: lid studievereniging
SCM: medewerker studievereniging
BA: beleggingsadviseur

<i>cat.</i>	<i>naam</i>	<i>adres</i>	<i>woonplaats</i>	<i>telefoon</i>
HB	Aalbers, Lnt.kol. H. M.	Johannes Postkazerne (diensturen)	Kallenkote/ Steenwijk	05210-15422 t. 2112 (S1)
C	Agema, J.	Schoonenbergsingel 27	Velp Gld	085-618420
HB	Andel, J. R.	Wilhelminalaan 6	Willemstad	—
SCL	Belonje, Dr J.	Postbus 107	Alkmaar	072-112974
HB	Benthem, R. J.	Adam van Delenstraat 36	Eck en Wiel	—
HB	Bloemers, Mr M. C.	Effathalaan 39	Voorburg	—
HB	Bouman, P. B.	Pr. Wil. Alexanderpark 141	Veenendaal	—
C	Brand, P. J.	Grote Markt 14	Hulst	01140-2269
HB	Brandeler, Jhr Ir A. L. v.d.	Hofstraat 3	Hengelo Gld	—
HB	Brederode, E. R. van	Wassenaarseweg (ANWB) 220	Den Haag	—
C/SCL	Bree, G. W. G. van	Swalmerstr. 12 (stadsarch.) diensturen	Roermond	04750-92222
SCM	Corten, A.	Ir Lelystraat 134	Heerlen	045-717764
HB	Cortenraad, W. J. H.	Van Polanenpark 161	Wassenaar	—
SCM	Drunen, Ir A. van	Verwersstraat 67	's-Hertog.bosch	—
DB	Engelbrecht, W. F. K.	Wittenburgerweg 134	Wassenaar	01751-78490
HB	Flier, Mr G. van der	Van der Leelaan 19	Doorn	—
C	Gerrits, G.	De Zes 2a	Den Burg, Texel	02220-2169
C	Graaf, Dr C. van der	Concordiaweg 15	Gorinchem	01830-23425
SCL	Ham, W. A. van	Noordsingel 140	Bergen op Zoom (gem.arch.)	01640-43920
C	Hasselt, Drs R. J. G. H. v.	Molenstraat 10	Roosendaal	—
HB	Helder, W.	Vierambachtsweg 25	Woubrugge	—
HB	Hendriks, Dr Ir J. A. H.	Schelmseweg 50	Oosterbeek	—
C/SCM	Hendriks, W.	Goltziusstr. 21 (gem.arch.)	Venlo	077-93333
HB	Hooftman, J.	Pr. Alexanderlaan 5	Breda	—
C/SCL	Hopperus Buma, J. C.	Huygenslaan 18	Amersfoort	033-12164
HB	Jessurun, J.	Nieuwe Gracht 94	Utrecht	—
CB	Jong, W. de	Julianastraat 25 (Prov. Waterstaat Z.H.)	Leiderdorp	071-895277
HB	Jonge, Mr J. A. C. de	Piët Heinstraat 112a	Den Haag	070-264111
C	Jongsma, J. P., Ing	Oranje Nassaukazerne (diensturen)	Den Haag	—
C/SCM	Jonkergouw, A. E. L.	Vijverweg 7	Amsterdam	020-224252 toest. 293
C	Jurg, Mr G. B. F.	Cattenbr.laan 63	Sittard	04490-2974
SCM	Kappelhof, Drs A. C. M.	Lagemorgenlaan 186	Woerden	03480-4526
C	Karstkarel, G. P.	G. Japicxstr. 9	's-Hertog.bosch Leeuwarden	073-137725 05100-26693

HB	Kastein, Drs H. J.	Jul. v. Stolberglaan 94	Naarden	—
C	Klok, J.	Kranenhoutlaan 2	Oostvoorne	01885-2587
C	Kneppelhout, C. J.	E. Bergsmastraat 9	Doetinchem	08340-23982
HB	Koopman, Ir J. M.	Horstlaan 15	Driebergen	—
C	Koppert, G.	Joseph Haydnlaan 31	Utrecht	030-935802
CB	Kroon, G. H. J. de	Havendijk 56	Gorinchem	01830-32809
C	Maris J. Azn., W.	Achterstraat 20	Willemstad	01687-2394
DB	Mark, Mr P. J. van der	de Poorterstraat 22	Den Haag	070-240315
BA	Marle, J. G. van	Museumlaan 1	Bussum	—
SCM	Martens, Ir A. H. W.	Past. Gilissenstraat 7	Simpelveld	04442-1704
SCL	Meeter, Y.	Vlaskamp 62	Den Haag	070-857044
SCL	Meeter-Heetland, Mevr. J. C.	Vlaskamp 62	Den Haag	070-857044
HB/SCL	Mohr, A. H.	Beethovenlaan 49	Doorwerth	085-334250
C/SCM	Morreau, L. J.	Cannerweg 144	Maastricht	043-19541
DB/C	Mulder, P. L., Ing	Anjelierenlaan 4	Aerdenhout	023-242547
C	Oele, B.	Vroonlandseweg 3b	Kapelle	01102-1700
SCL	Oerle, Dr Ir H. A. van	Boekhorsterweg 5	Oud Ade	01712-8568
HB/	Overdiep, Dr G.	Horst 21 -	Peize	05907-3670
C/SCM		Huis ter Hansouwe		
HB	Peeters, Prof Dr C. J. A. C.	Herengracht 378	Amsterdam	—
HB	Phaff, Mr H. E.	Joh. Verhulstweg 58	Bloemendaal	—
C	Postma, L. H.	Kwecklustlaan 1	Ede	08380-10897
C	Reeskamp, D. J.	Aan de Stadsmuur 79	Zwolle	05200-13257
		„Oversticht“ (diensturen)		
HB	Renaud, Dr J. G. N.	Breestraat 26	Amersfoort	—
SCM	Rutten, H. G. M.	Molenstraat 9	Stevensweert	04755-693
C	Scheltema, C. G.	Turfpoortstraat 39	Naarden	02159-43610
C	Slock, R.	Stationsstraat 32	Sas van Gent	01158-1450
C/SCM	Smeets, Mr Stan	Wilhelminasingel 47	Weert	04950-22555
BA	Sminia, Jhr W. J. van	Apollolaan 32	Amsterdam	—
HB	Smook, Ir R. A. F.	Bosb. Toussaintplein 59	Delft	
DB/SCL	Sneep, J.	Kennedylaan 28	Woudenberg	03498-3575
C	Steeg, H. van der	Pontanuslaan 47	Arnhem	085-427412
C	Tempelman, A. J. Ing	Vlist 27	Zwolle	05200-31196
DB	Tesink, H. C.	Van Haeringenplantsoen 19	Nieuw Vennepe	02526-4019
DB	Treu, H. A.	Klompvyn 16a	Oisterwijk	04242-2346
		POSTBUS 110 5060 AC		
C	Trimpe Burger, Ir J. A.	Landstraat 48	Aardenburg	01177-1572
HB	Tydeman, Mr M.	Prins Hendriklaan 2	Blaricum	—
HB	Vegter, H.	Coppelstockstraat 16	Brielle	—
HB	Ven, Drs J. A. van der	Peperstraat 9	W. b. Duurstede	—
DB	Vlis, Ir Ch. C. van der	Anna van Burenlaan 59	Haarlem	023-283806
HB	Voster, L. M.	Postweg 2	Woudrichem	—
DB	Walkate, Ir H. J.	Van der Aastraat 112	Den Haag	070-241508
DB	Walree, E. van	Prins Hendriklaan 92	Baarn	02154-16594
C	Weistra, IJ., Ing	't Koggeschip 34	Den Helder	02230-13343
		(diensturen)		
C/SCM	Wel, G. van der, Ing	Frankenlaan 85	Tilburg	013-675112
C/SCM	Wieringen, Dr J. S. van	Dirck van Hornelaan 9	Waalre	04904-4626

Secretariaat	POSTBUS 110 - 5060 AC	Oosterwijk	04242-2346
Bibliotheek	Alexanderkazerne G217/K43	Den Haag	070-731867
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92	Baarn	02154-16594
	GIRO	BAARN	63844

INHOUD*)

*) Sommige titels zijn verkort weergegeven.

	pag.
Z.K.H. Prins Bernhard 30 jaar beschermheer van de Stichting	5
Ter gedachtenis F. L. Diekerhoff	5
Inleiding en algemeen overzicht (secretaris)	6
Versterkingskunst in de heraldiek - Ir Ch. C. van der Vlis	11
De koffers op fort Pampus - Dr J. Belonje	15
Zomerexcursie 1978 - Dokkum E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	21
Historische stadskernen (algemene uitkering) - J. Sneep	25
Correspondentendag 1978 te Zwolle - Mr P. J. van der Mark	26
Niederländische und Belgische Festungspläne - Hartwig Neumann	29
J. G. M. von Fürstenhoff - 1. Hälfte 18. JH.	
Stichting „Vrienden v.d. Vesting Naarden”	34
5e lustrum - W. F. K. Engelbrecht	
De Oostbatterij in Den Helder - G. Gerrits	39
Vestingstedendag 1978 - Willemstad - H. C. Tesink	46
Vestingstedendagen ... hoe verder? - W. F. K. Engelbrecht	49
Natuurbehoud op vestingwerken - Drs Ad Littel	51
R.I. Menno van Coehoorn (47e Painfbat)	60
Kampen/Shell-journaal v. Ned. Stadspoorten - H. A. Treu	62
Fortress Study Group conferentie te Londen - Dr J. S. van Wieringen	64
Scriptie (Bijdr. tot de kennis van Ned. verdedigingslinies/P. A. M. v. Wijk) - Dr J. Belonje	70
Stevensweert - W. F. K. Engelbrecht	71
De Unie van Utrecht - J. Sneep	74
Maginotlinie - excursie Simon Stevin Stichting - Dr H. le Page	76
Scriptie (Menno v. Coehoorn en de ontwikkeling v.d. vestingbouw/Chr. Will) - Dr J. Belonje	81
Sloten (verslag aanbidding kanonnen) - Jhr E. C. Storm van 's Gravesande	82
Bunkers in het duinlandschap - redactie	84
Van de boekenmarkt - Ir H. J. Walkate	86
Van 't Terreplein (Van Gewest tot Gewest/Hattinga's topogr. kaarten Fort Giessen)	87
Leest U mee?	90
<i>In 't land van belofte</i> : diss. E. Taverne - Peter Karstkareel	
<i>De Grebbelinie</i> : J. C. T. v. Blommestein - P. L. Mulder	
<i>Bokwerken in Zeeland/Zeeuws Tijdschrift</i> - J. Sneep	

<i>Ter Maelstede in Zuytbevelant:</i> B. Oele – J. Sneep	
<i>Jb. de Oranjeboom:</i> Dr F. A. Brekelmans/L. Moeslands – J. Sneep	
<i>Verschanste Historie:</i> ing. J. Spek – J. Sneep	
<i>Afsluitdijk 1940:</i> E. H. Brongers – J. Sneep	
Mededelingen over historische vestingwerken	
<i>Groningen/Friesland/Drente</i>	
Delfzijl, Bourtange, Sloten, Coevorden	94
<i>Overijssel</i>	
Deventer, Kampen, Zwolle, Harrevelderschans, Hattem	96
<i>Gelderland</i>	
Doesburg, Elburg, Groenlo, Nw. Sint Andries, Boven-Lent, Westervoort	97
<i>Utrecht</i>	
Utrecht, Schans te Woudenberg	97
<i>Noord-Holland</i>	
Naarden, Muiden, Hoofddorp, Velsen, Spaarnwoude,	
Purmerend, Fort a/d Drecht, St. Aagtsendijk	98
<i>Zuid-Holland</i>	
Gorinchem, Asperen, Hellevoetsluis	99
<i>Zeeland</i>	
Rammekens, Sas van Gent, Sluis	99
<i>Noord-Brabant</i>	
Heusden, 's-Hertogenbosch, Vught-Lunetten, Woudrichem (Giessen blz. 88)	100
<i>Limburg</i>	
Maastricht, Roermond	100
Financieel verslag 1978 – E. van Walree	103
Studiecommissie – J. Sneep	110
Bibliotheek en archief – Ir H. J. Walkate	111
Aanhangsel I	
Bestuurssamenstelling, commissies	113
Stichtingsgegevens	114
Aanhangsel II	
Correspondentschappen, buitenlandse contacten	115
Alfabetische adreslijst v.d. organisatie M.v.C.	117

*Afbeelding omslag:
Fort Everdingen
(foto H. A. Treu)*

*Dit jaarboek is gedrukt bij
De Walburg Pers te Zutphen,
prijs f 25,-; leden 1 ex. gratis.*

Benno von Cohorst

1874